DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

REDACTIE:

Mr. P. C. J. A. BOELES, Dr. S. CUPERUS,
Dr. A. L. HEERMA VAN VOSS en Dr. C. J. GUIBAL

ACHT EN DERTIGSTE DEEL

LEEUWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1946

Wumkes.nl

N.V. VAN DE GARDE & CO'S DRUKKERIJ, ZALTBOMMEL

Wumkes.nl

INHOUDSOPGAVE

Bladz.

Het jubileum van Mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten, door Dr. C. J. GUIBAL. *Met portret* 1

Uit Wolvega's verleden, door Dr. A. J. STAKENBURG. *Met acht afbeeldingen.* 5

Personen of geslachten in plaatsnamen en boerderijnamen? door Dr. O. POSTMA 29

Het Sneeker Oud-Kerkhof, door H. HALBERTSMA. *Met een kaart* 54

De bouw van het perceel Nieuwestad 49 te Leeuwarden, door Ir. CH. C. VAN DER VLIS. *Met twee afbeeldingen.* . . 60

De Fresco-fragmenten van Leeuwarden en het Haarlemse paneel, door GEBHARD VOORVELT O.F.M. *Met drie afbeeldingen* 69

Abbe Wijbes te Franeker, drukker van de Vermaenschriften van Doede van Amsweer, door GERDA F. VAN ASSELT *Met facsimile.* 86

In memoriam Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, door Mr. C. B. MENALDA 92

Mr. W. B. Buma †, door Mr. P. C. J. A. BOELES 97

Smellingeraland, door Mr. P. C. J. A. BOELES 100

De Leppa, Een rechtshistorisch-waterstaatkundige bijdrage door M. P. VAN BUYTENEN, *besproken door Dr. A. L. Heerma van Voss* 109

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten.
Geschilderd door Piet van der Hem in 1945.

Wumkes.nl

Het jubileum van Mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten

door Dr. C. J. GUIBAL

Cressa ne careat pulchra dies nota.
Hor. Od. I, 36, 10.

Op 10 November van het jaar 1944 was het vijfentwintig jaar geleden dat Mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten het voorzitterschap van het Friesch Genootschap had aanvaard. De drukkende tijdsomstandigheden lieten niet toe dit heuglijk feit in een daartoe belegde algemene ledenvergadering te herdenken. In plaats daarvan besloot het Bestuur de herdenking te doen plaatsvinden in een op 10 November uitgeschreven maandelijkse bestuursvergadering.

Aanwezig waren behalve de jubilaris, de bestuursleden Mr. P. C. J. A. Boeles, Dr. S. Cuperus, Dr. S. L. Heerma van Voss, N. Ottema, Dr. C. J. Guibal en de directeur van het Friesch Museum Dr. A. Wassenbergh. De overige bestuursleden: Mr. R. P. Clevinga. Dr. P. Sipma en M. Wiegersma konden door gebrek aan verkeersmiddelen niet aanwezig zijn.

De Secretaris begon met het voorlezen der notulen van de vergadering van 10 November 1919, de datum waarop Mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten tot voorzitter was benoemd. Hierna huldigde Mr. P. C. J. A. Boeles den voorzitter in een toespraak waarin hij o. m. opmerkte:

„Uw medebestuurders hebben gemeend dezen dag niet onopgemerkt te mogen laten voorbijgaan, waarop gij vijf lustra als Voorzitter van ons Genootschap hebt voltooid. Mr. Jacob Dirks, die gedurende 40 jaren de hamer zwaaide, heeft U als zoodanig overtroffen, maar overigens heeft geen uwer voorgangers het tot 25 jaren gebracht — evenwel — het is niet uitgesloten, dat U zelfs Dirks nog eens overtreft en een nieuw record vestigt.

De tijden zijn er niet naar om zulk een jubileum op waardige wijze te herdenken en door alle publiciteit te vermijden geloven wij geheel in Uw geest te handelen. Het is ook nauwelijks mogelijk

Wumkes.nl

daaraan het aanzien van iets feestelijks te verlenen. Het enige wat — niet zonder moeite — gelukte, is om thans een kopje echte thee te schenken en samen een sigaar te roken.

Inderdaad zijn de huidige omstandigheden somber, ook voor het Friesch Genootschap, dat thans wel zijn gevaarlijkste periode doormaakt. De museumzalen zijn leeg gehaald, omdat brandgevaar onze gebouwen en verzamelingen bedreigt en gevaar van vernieling en zelfs van plundering. Gelukkig ligt Leeuwarden thans ogenschijnlijk nog zo kwaad niet en bestaat de hoop dat het Genootschap er nog goed doorheen rolt. Moge de rood, wit en blauwe vlag spoedig weer aan de gevel van onze musea prijken.

Toch is het zaak om, ondanks de benarde tijd, zoveel mogelijk gewoon door te gaan. Daarom ook willen wij ook dit, Uw zo merkwaardig jubileum herdenken en U althans zeggen, hoezeer wij Uw leiding steeds hebben gewaardeerd. De geregelde en trouwe opkomst van Uwe medebestuurders in normale tijden bewijst reeds, dat de vergaderingen onder Uw leiding aangenaam en de moeite waard gevonden worden. Uw onverstoorbare zin voor humor verhoogde steeds het genoeglijk afdoen van de bestuursaangelegenheden. Ook boeide ons telkens weer uwe welhaast volledige, als in een stalen geheugen gegrifte, altijd parate kennis der recente geschiedenis van Friesland. Hoe ook bezien. Dorp noch dijk uitgezonderd. De oogst van een lange, welbestede ambtelijke carrière en van intense belangstelling voor het wel en wee van uw geboorteland.

Uw talent in het leiden van grote bijeenkomsten, geschoold in de niet steeds gemakkelijke vergaderingen der Provinciale Staten van Friesland, is ook het Friesch Genootschap ten goede gekomen. Ja heeft zelfs eens een dreigend gevaar weten af te wenden. Velen van ons zullen zich nog herinneren de woelige algemene vergaderingen, waarop onze vergaderzaal, de schilderijzaal, tot de laatste plaats bezet was en de Kalma-partij trachtte het Genootschap te overrompelen met de stemmen van nieuw te creëren hulptroepen. Maar deze poging stuitte aldra af op Uw parate en tactvolle leiding. Onmiddellijk hadt gij het dreigende gevaar beseft en het uitstel bereikt, nodig om onze getrouwe leden de gelegenheid te verschaffen om ons te hulp te komen en het gevaar dat ons dreigde voorgoed af te wenden en door een kleine aanvulling van onze wet verdere verrassingen te voorkomen. Daarvoor blijven wij U ook thans nog dankbaar.

Wumkes.nl

En dan het grote Friezencongres ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Genootschap. Hoe rustig en beheerst hebt gij toen getroond in de mooie vergaderzaal der Staten van Friesland over de corypheeën der pan-Friese wetenschap, samengekomen uit alle delen van het grote Friese gebied, zoals in de Upstall-boom dagen de vertegenwoordigers der zeven Friese zeelanden te Aurich samenkwamen.

Van dit alles, dat wel eens gezegd mocht worden, zal helaas niets naar buiten doorklinken. Zelfs geen regel zal er van in de plaatselijke bladen verschijnen. Er verschijnen geen plaatselijke kranten meer, slechts bulletins met oorlogsberichten en officiele oekazes.

Maar toch mijnheer de Voorzitter hebben Uw medebestuurders gemeend een middel te hebben gevonden om de herinnering aan U als voorzitter, ook voor de bezoekers van het Friesch Museum steeds levendig te houden. Daarvoor doen wij een beroep op Uw onmisbare medewerking. Wij zouden gaarne van U een geschilderd portret bezitten, dat kan prijken in onze bestuurskamer, waarin U gedurende zoveel jaren ons hebt geleid. Een pendant van de beeltenis van den vroegeren erevoorzitter Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga, te schilderen, indien U het goed vindt, door den ervaren Friesen portretschilder Piet van der Hem.

Thans ben ik ten einde gekomen, U en ons van harte gelukwensend met het bereiken van deze dag en met de hoop dat U ons Uw gevraagde medewerking niet zult willen onthouden."

De Heer Van Harinxma, daarop het woord nemend, verzekert dat hij geen spijt heeft, zijn aanvankelijke aarzeling in 1919 om het Voorzitterschap van 't Friesch Genootschap op zich te nemen, te hebben overwonnen. Hij heeft steeds met groot genoegen de vergaderingen gepresideerd,speciaal de bestuursvergaderingen die meer een ontspanning dan een inspanning voor hem betekenden. Daar heeft hij steeds met genoegen en vaak met profijt de wetenschappelijke meningen en denkbeelden aangehoord, die er werden uitgebracht. Ten slotte verklaart hij zich bereid aan de wens van 't Bestuur te voldoen en te poseren voor Piet van der Hem.

Het door Piet van der Hem geschilderde portret is den 15en Maart 1945 ten huize van den Heer en Mevrouw Buisman-Blok Wybrandi, aan wie voor de gracieuse ontvangst een woord van

Wumkes.nl

warme dank toekomt, door den schilder aan het Bestuur van het Friesch Genootschap overgedragen. Aanwezig waren, behalve de gastheer en gastvrouw, de Heer en Mevrouw Van Harinxma thoe Slooten, het voltallige Bestuur van het Friesch Genootschap en de schilder.

Het schilderij, waarvan bijgaande afbeelding een indruk kan geven en waarvoor de heer Ottema een fraaie lijst beschikbaar stelde, vond bij de aanwezigen veel waardering en is sindsdien overgebracht naar het thans weer volledig ingerichte Friesch Museum, waarvoor het een blijvende aanwinst zal zijn. Het stelt den heer van Harinxma voor in ambtscostuum als Commissaris der Koningin in de provincie Friesland.

Wumkes.nl

Uit Wolvega's verleden

door Dr. A. J. STAKENBURG

Wie van de kom van het dorp Wolvega uit — daar, waar Rijksstraatweg en Bovenweg elkaar kruisen — zijn schreden naar het Z.W. richt, passeert een typisch gedeelte van de oude grietenij Stellingwerf-Westeinde. Aanvankelijk beneemt de huizenrij, welke de dorpsstraat aan beide zijden afbakent, het vrije uitzicht, maar heeft men de klinkerweg eenmaal voor een eenvoudige landweg verwisseld, dan kan men volop genieten van een onbelemmerd verschiet: links de weilanden, ordelijk aaneengereid tot waar de verbreeding in de Linde een eerste scheiding vormt, met hun eigenaardig relief van eikenhakhout en wilgenwallen in het landschap, waarboven duizenden vogels opstijgen en neerwieken, en rechts de groenende velden, geaccidenteerd door de roode daken van boerenplaatsen, de beboomde straatweg naar Sonnega met de kerktoren aan het einde, en verderop de spits van Oldelamer.

De wandelaar in en òm Wolvega heeft het hoofd vol herinneringen! De oude Hervormde kerk, die door haar ligging op een terp het dorp als het ware beheerscht, wekt reminiscensen aan de dagen dat Dirck van Baerdt hier Grietman was, zooals een steen boven de ingang te lezen geeft. Het Sickengahuis, dat onmiddellijk aan het kerkterrein grenst en van waaruit men een zeer mooi uitzicht op de toren heeft, roept gedachten op aan de namen der Canters en Sickenga's, die met de historie van deze streek onverbrekelijk verbonden zijn. De schuin hier tegenover gelegen huizinge met haar ruime voorplaats, overschaduwd door een enorme beukeboom, was van ouder op ouder de bakermat van de familie Wigeri. Maar het merkwaardigst gebouw van het dorp, dat eenmaal het centrum van de geheele grietenij was, en door zijn royale ligging en elegante stijl naar voren trad, doch thans, ingebouwd en achterwaarts gelegen als het is, door zijn totaal veranderde bestemming en herhaaldelijke verminkingen veel van zijn glorie heeft ingeboet, is wel ongetwijfeld huize Lindenoord, het oude grietmanshuis. Men zou het onopgemerkt

Wumkes.nl

zijn voorbijgegaan, wanneer niet iets van de oude glans, door de Van Harens eens verspreid, zich zelfs in deze fragmenten nog weerspiegelde.

I. Huize Lindenoord

Van Haren en Lindenoord, dat zijn onafscheidbare begrippen sinds Ernst van Haren als eerste van zijn geslacht de reeks grietmannen over West-Stellingwerf opende [1]).

Vrijwel onmiddellijk na zijn aanstelling [2]) begint zijn belangstelling voor het beleggen van vermogen in gronden en huizen over de geheele grietenij zich te uiten — een aandacht, waarvan wij in de proclamatieboeken de steeds veelvuldiger voorkomende bewijzen vinden en die door de opeenvolgende generaties der Harens steeds getoond werd, totdat het onroerend bezit de kolossale omvang had aangenomen die wij kennen uit de boedelbeschrijving van Onno Zwier's nalatenschap [3]). De eerste aankoop is die van Juni 1674:

„Eernst van Haren, Grijtman over Stellinckwerff Westeinde, enz., ende de Notarius Paulus Reufferts, begeeren bod ende consent op ende over seeckere onse zaete landts met huys ende schuir ende plantagien, staende ende gelegen tot Wolvega, hebbende d'heerenwech ende Alt Sibbes cum socijs ten oosten, ende Poppius Bootsma erven cum socijs ten westen, streckende uyt de Scheene suidtwaerts doorgaend tot in d'Lende, alles soo groot ende cleyn, goet ende quaet met alle actien, praetensien ende gerechticheden, sampt lasten ende profyten als ons d'selve sall mogen competeren", in koop bekomen van de erfgenamen van Peter Alberts en vrouw voor 2859 Car. guldens en 9 penningen [4]).

Toch meen ik in deze regels niet de koopacte van het slot Lindenoord te hebben teruggevonden, want eenige maanden later bevat het proclamatieboek de volgende inschrijving:

„Eernst van Haren, Grijtman over Stellinckwerff Westeinde begeert bod ende consent op ende over seeckere huisingen ende hoovingen, tegenswoordich bij de Ed. Heer cooper bewoont ende gebruickt wordende, mitsgaders de twe huisen aen de oostcant bij Marrichien Arens ende Jacob Jans althans bewoont, en 't huis aen de westcant leegstaende, streckende volgens sijn limiten, met tien roeden lants onder naem ende faem aldaer, streckende van de Scheene tot in de Lende, hebbende ten oosten Claes

Wumkes.nl

Harments ende ten westen de viccarije van Wolvega.... met de camp achter t'oude hof streckende van daer tot aen d'Heere Baerdts appel hof off acker, In coop becomen van Juliana van Aitsema gesterckt met haer man Foppius Wigeri Nots: publs., Anna van Aitsema insgel: geadsisteert met Peter Velsen van Hexan haer echte man, ende Jellard van Aitsema vaendrich van een companie voetknechten, Jetskia van Aitsema sui juris sijnde, Wychien van Aitsema ende Julius van Aitsema, bij den Hove van Frieslandt veniam aetatis becomen hebbende, tot Franeker ende Wolvega respe woenachtig, tesaemen kinderen ende erffgen. van wijl: Jetske van Rosema haer moeder bij wijl: de Sris Schelto van Aitsema in echt getogen", voor 3800 Car. guldens, te voldoen op Allerheiligen 1675 en 1676 [5]).

Dit is nu waarschijnlijk de gezochte acte, en wel om deze reden. Volgens de reëele cohieren behoort in 1640 het hornleger van het goed in kwestie (No. 31 van het cohier) aan de erfgenamen van Geert Cleys, die tevens de „gebruyckers" zijn, en in 1698 aan Willem van Haren voor de eene, en Claes Harmens voor de andere helft. Huurders zijn dan Sjoecke Ides en Gerrit Wolters [6]), hetgeen verklaarbaar wordt wanneer men bedenkt dat Willem van Haren meestal te Leeuwarden verbleef. Wanneer nu kan worden aangetoond dat die erven Geert Cleys aan Schelto Julius van Aitsema hun goederen verkochten, wint daarmede onze veronderstelling aanmerkelijk aan bewijs, aangezien dan de reeks eigenaren gesloten wordt. Inderdaad is dit het geval! In Mei 1648 verkoopen Peter Geerts en Greete Martens, zijn vrouw, aan Van Aitsema een huis, hof en plaats te Wolvega [7]), en in November van hetzelfde jaar treedt deze met Jantje Geerts, vergezelschapt van haar man Harmen Claesen, tezamen in een koopacte op [8]). Belangrijker is echter de „wandelcoop" tusschen „Dr. S. J. ab Aitsema, Sris over Stellingwerf Westeinde ende Jetscke van Rosema, echtel.", die in ruil voor een zathe land met huis en beplanting in Nijholtwolde, hetwelk zij in gemeenschap met Dirk van Baerdt en Wypke van Bootsma bezaten, 20 roeden land van Pytter Geerts te Wolvega in bezit krijgen, „streckende van de Scheene tot in de Lende, met de huisinge ende beplanting, pro quota daerop staende, voor 3000 gld. en 250 st. vrij gelt". [9]).

Ik heb met opzet wat uitvoerig bij deze oudste titels stil gestaan, omdat het huis, sinds Ernst van Haren het kocht, in het laatste kwart van de 17e en gedurende de geheele 18e eeuw door overerving in het bezit van zijn geslacht is gebleven.

Wumkes.nl

Nadat de eerste grietman Van Haren in 1688 naar Heerenveen vertrokken was [10]), volgde zijn zoon Willem hem in het opengevallen ambt op [11]). Zooals ik hierboven reeds uiteenzette, was hij in 1698 geen „gebruycker" van het goed, hoewel het feit dat er in de negentiger jaren kinderen van hem en zijn eerste vrouw Frouck van Burmania te Wolvega gedoopt worden, er op wijst dat hij zoo nu en dan op Lindenoord verbleef [12]). Het oudste cohier der Reële Penning van Stellingwerf-Westeinde, dat ten gemeentearchieve van Wolvega bewaard wordt, dateert uit het jaar 1711, en is het eerste van een serie (loopend tot 1804), door Duco van Haren aanstonds na zijn benoeming aangelegd. Daarin vond ik No. 31 als volgt genoemd: „seeckere halve sate lants, breet ongeveer 10 roeden, streckende van de Scheene in de Lende, belast met de helfte van 3 flor: 10 st: 8 penn:, met huys ende schure, sampt 13–16–: pagt. Hier aff bruyckt de Wel Geb: Heere Haren het hornleger, groot 4 morgen, 526 roeden, 1 voet, 2 duim, getauxeert volgens placcaet op 64 gld". De Old-grietman Willem van Haren, komt als eigenaar voor, Jannes Geerts en Yde Sjoeckes zijn huurders [13]). Duco van Haren schijnt elders gewoont te hebben, wellicht ook met zijn vader samen. Het cohier van 1714 zegt: „de heer grietman Duco van Haren wort verstanden een huys te moeten bewonen van 100 gld., 6e en 8e penning 16–13–6". Eerst in 1727 wordt hij als werkelijk huurder aangeslagen, en het jaar daarop komt hij krachtens testament van zijn vader in het bezit van alle goederen in de grietenij, waarmede dus ook van het huis en hof te Wolvega [14]).

Hoe zag de van Haren-stins er nu uit? Wij kunnen erover oordeelen door een afbeelding (Afb. 1) van de hand van den bekenden teekenaar J. Stellingwerf [15]), hoewel men nooit ten volle kan instaan voor de gelijkenis, daar zooals bekend is deze kunstenaar ook wel werkte naar vage aanduidingen zonder het origineel ooit gezien te hebben. Stellingwerf noemt het gebouw „huis van den Grietman Duco van Haren". De naam Lindenoord dateert eerst uit later tijd, en is ontleend aan de rivier de Linde, welke er de zuidelijkste grens van vormde. Waarschijnlijk is hij door Onno Zwier bedacht en in omloop gebracht.

Het slot in deze verschijning werd onmiddellijk na de dood van Willem van Haren afgebroken (1728). De rëeele penning was dan ook gedurende de eerstvolgende jaren nihil. In 1732 wordt nog slechts de kerkepacht voldaan, en vermeldt het cohier: „N.B.

Wumkes.nl

Afb. 1.

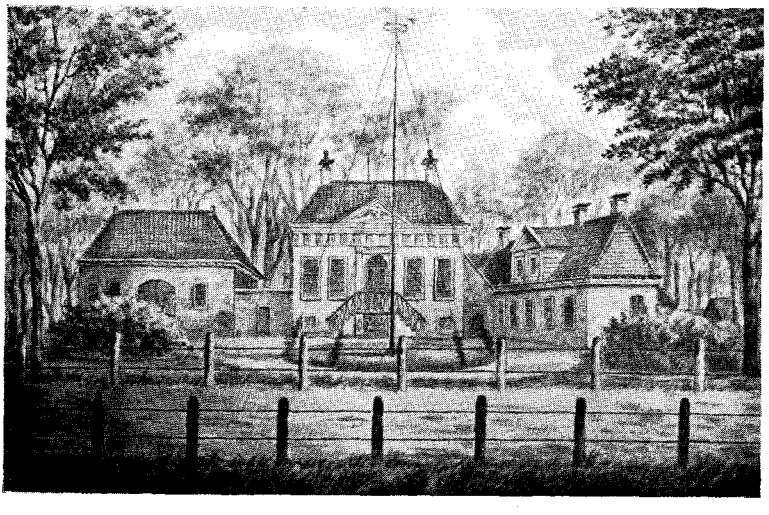

Afb. 2. Lindenoord omstreeks 1880.

Wumkes.nl

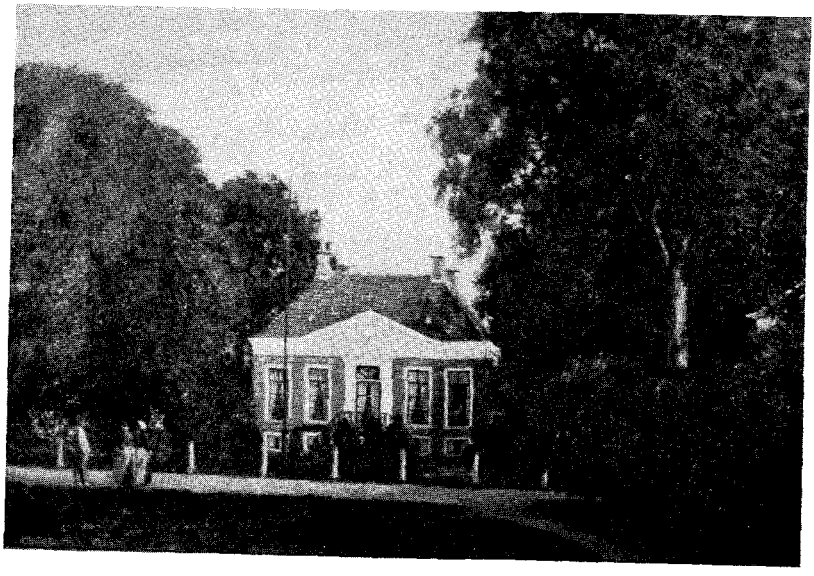

Afb. 3. Lindenoord te Wolvega, in 1934 geschilderd door Ids Wiersma.

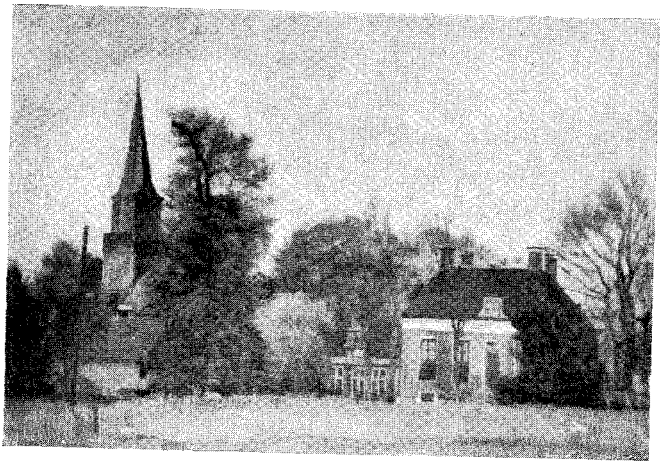

Afb. 4. Alsvoren, de achterzijde, geschilderd door J. Mulder in 1934.

Wumkes.nl

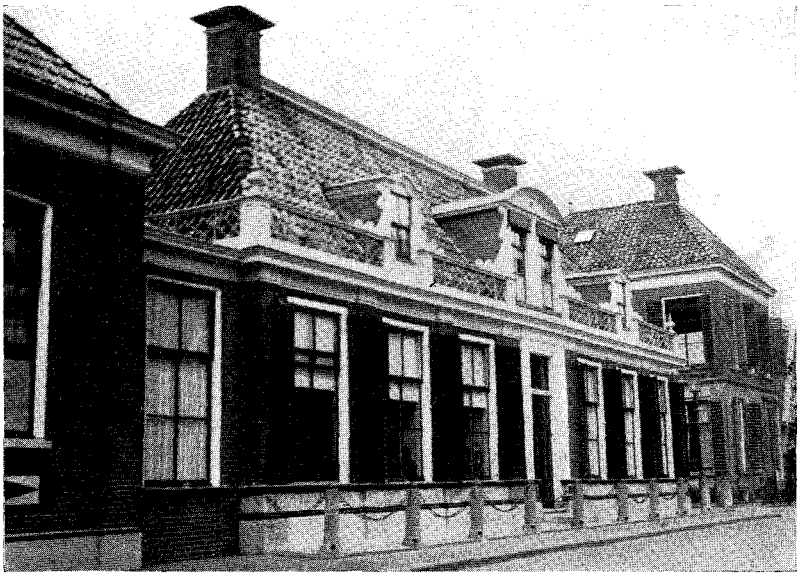

Afb. 5. Sickengazate te Wolvega.

Afb. 6. Als voren, de achterzijde.

Wumkes.nl

Afb. 7. J. P. André Canter, heer van therBorch.

Afb. 8. Huizinge Wigeri van Edema te Wolvega.

Wumkes.nl

zijnde die huisinge afgebroken, dus pro memoria ende wort aan 't nieuwe nog getimmert". In mei 1733 wordt „sekere nieuw gebouwde huisinge cum annexis" getaxeerd op een huurwaarde van *f* 100.—.

Ingevolge Duco van Haren's laatste wil werd zijn neef Onno Zwier universeel erfgenaam van de goederen in West-Stellingwerf die deze nog in 1742 aanvaardde.

Grietman Onno Zwier van Haren heeft zich aan zijn landgoed veel gelegen laten liggen, en het herhaaldelijk uitgebreid door aankoop van naburige terreinen en verfraaid. De sedert 1761 uit Holland verbannen staatsman vond hier op zijn wandelingen door parken en tuinen zijn rust en evenwicht terug, en deed gedurende zijn tochten door de bosschen de inspiratie op voor zijn gedichten. Ten oosten van zijn huis legde hij met zijn kinderen een openlucht-theater aan, waar zijn tooneelspelen door hen werden opgevoerd [16]). Onder zijn bestuur werd de overplaats De Wildbaan gebouwd, welke tot 1760 — het jaar van zijn geruchtmakende zaak — door zijn vriend den generaal van Tiddinga werd bewoond.

Een andere serie cohieren, nl. „de beschrijvinge van de vijf specien van de grietenie Stellingwerf-Westeinde", aanvangend in 1747 [17]), vormt een interessante bron om een indruk te geven van de gegoedheid der Van Harens. Immers daarin worden behalve schoorsteenen, volle en halve hoofden, ook koeien, veersen, peerden en lopengesaai genoemd, en tal van aanteekeningen gemaakt. In 1758 en 1759 — het zijn de jaren van Onno Zwier's lidmaatschap van de Amsterdamsche generaliteit — staat het buiten leeg en wordt ten deele door den hovenier Georg Hendrik Geetz bewoond. In 1774 vinden wij op Lindenoord Willem Anne, lid van de Raad van State, met zijn knecht, en Duco, Gecommitteerde Staat ten Landsdage. Eerstgenoemde blijft er de volgende jaren als Generaliteitsrekenmeester gehuisvest, terwijl laatstgenoemde naar Steggerda verhuist (No. 40), waar hij tot 1793 — vaak alleen des zomers — verblijf houdt. Hun zwager Friedrich Ernst Graaf zu Hohenlohe-Langenburg wordt in die zelfde tijd aangeslagen voor twee paarden.

Over de brand, die in de vroege ochtend van 20 October 1776 het slot in asch legde, bestaat voldoende litteratuur [18]). De ware oorzaak ervan is eigenlijk niet bekend. Onno Zwier drukt zich heel voorzichtig uit, wanneer hij 7 December aan zijn vriend Ds. Te Water schrijft: „Hoe dit ongeval gekomen is,

Wumkes.nl

weet niemand tot nog toe met zeekerheid: de voorzigtigheid dicteerd te zeggen dat men geloofd dat een werkmeid vuur in den boekkamer heeft laaten staan, en wel in een ijzeren pot, die gloeyend geworden, de vloer heeft aangestooken" [19]). De beide vleugels van het huis brandden totaal af, en van het middengedeelte bleef alleen de benedenverdieping gespaard. Tal van kostbare manuscripten, zooals het journaal van den Watergeus Daam van Haren, de dertig folianten aangaande de twaalf ambassades en vierenveertig extraordinaire commissiën van Willem van Haren, en de levensbeschrijvingen van Blois van Treslong en Fagel, gingen verloren. Van Haren was gelukkig philosophisch genoeg om temidden van deze ramp troost te vinden. Was er geen voorzienigheid in het spel geweest om hem hierop voor te bereiden, toen hij in de voorafgaande zomer met zijn zoon Jan Poppe André in de weer was geweest een overzetting te geven van Pope's Submit? Het verlies was stellig groot, maar niet onherstelbaar, afgezien van de bibliotheek. „C'est donc dans ce qu'il en coutera pour rebatir la maison que consiste la perte future. Mettez tout cela à vingt mille florins, et vous voirrez que c'est une perte et non une ruine" [20]).

Heel Wolvega was op de been om zijn ongelukkigen grietman bij te staan. Een Duitsche marskramer redde alle familieportretten en het groote schilderij uit 1572, dat tot het schrijven van De Geuzen inspireerde. Foppe Pieters Klijnsma haalde met levensgevaar Onno's cassette met brieven uit de vlammen [21]).

De familie Van Haren nam haar intrek tijdelijk op de Wildbaan. Hohenlohe en Willem Anne vonden onderdak in het huis van Janke Martens, weduwe van Nicolaas Cleyenburgh, dat na haar dood ten name van eerstgenoemde kwam. Na het vertrek van den graaf naar Groningen (1780), werd deze „oude deftige heerenhuizinge" verkocht [22]), maar hij behield in de woning (No. 4) een intrek voor de jacht, totdat een benoeming tot plaatsmajoor hem in 1786 naar Harlingen voerde.

„Ik hoop met een paar maanden weder in mijn huys te kunnen koomen", schrijft Onno Zwier I Maart 1778 aan Te Water, „als wanneer het tijd zal worden aan eenige boeken te denken" [23]). Deze wensch, de wederopbouw van het slot, waartoe onmiddellijk ontwerpen en plannen gemaakt werden, voltooid te zien, ging niet in vervulling! Halbertsma verhaalt dat dit te wijten was aan oneenigheid tusschen den bouwmeester en Willem Anne, die zelfs met elkander in proces kwamen, waardoor de restau-

Wumkes.nl

ratie vertraagd werd, maar ik vond daarvoor noch in het rechterlijk archief van West-Stellingwerf nòch in de sententies van het Hof te Leeuwarden eenig bewijs [24]).

Afbeeldingen van Lindenoord uit de periode 1733—1776 zijn helaas niet bekend. Daar het nieuwe huis, hetwelk in 1780 werd opgeleverd, een gedeeltelijke copie van het oude is, kan men het zich wel zoo ongeveer voorstellen: een hooger opgetrokken middenstuk met twee lagere zijvleugels. Op die middenpartij — het eigenlijke woongedeelte — valt de meeste aandacht. De hoofdingang wordt geflankeerd door twee zware houten pilasters, afgedekt door een hoofdgestel waarop de kroonlijst rust. Deze is versierd met tryglyphen en in het midden beladen met een driehoekig fronton, waarin eenvoudig houtsnijwerk is aangebracht. Een plat en vier schilden dekken het gebouw, dat op de vier hoeken geaccentueerd wordt door massale schoorsteenen. Een penteekening in O.I. inkt (Afb. 2), die wij van huize Lindenoord bezitten [25]), geeft de oorspronkelijke toestand van 1780 echter niet nauwkeurig weer. De daarop voorkomende rechtervleugel vertegenwoordigt namelijk niet de oude, die in de dagen dat Mr. Van der Veen het slot bewoonde, werd afgebroken en door zijn opvolger Mr. Manger Cats op andere wijze werd aangebouwd. In later tijd zijn ook de ramen vernieuwd, die van grooter ruiten voorzien werden, waardoor de strakheid en geslotenheid van de voorgevel veel geleden heeft. Ook de partij van stoep en hekwerk is een 19e-eeuwsch product. Zooals het huis echter als geheel daar ligt, midden in het dorp, aan de toen nog landelijke weg en rondom in het geboomte, heeft het ondanks het aanzien van een Hollandsch-burgerlijke woning toch stellig de pretentie van een aardig buitenverblijf.

De douairière Van Haren — Onno Zwier was in 1779 overleden — betrok in 1780 met haar kinderen, voorzoover die nog niet gehuwd waren, het nieuwe huis [26]). Met uitzondering van haar dochters Aemilie en Carolien, die buiten Friesland woonden en met wie de betrekkingen verbroken waren, was het gezin nog rond het voorvaderlijk goed vereenigd. De nieuwe grietman Willem Anne van Haren woonde op Lindenoord, Duco was vaak in zijn huis te Steggerda en Jan Poppe André, na zijn studien te Utrecht tot raadsheer in het Hof te Leeuwarden benoemd, vestigde zich in 1784 op de Wildbaan. Eerst in 1793, wanneer Sara Adel van Huls, Onno Zwiers weduwe, in de hoofdstad, waar de familie des winters verblijf hield, overleden is, verandert

Wumkes.nl

dit beeld. Daar de boedel met schulden bezwaard is, laten de erven hem voorloopig onverdeeld, en wachten betere tijden af om het onroerend goed te gelde te maken. Willem Anne verlaat in 1797 het land, en zijn zuster Madelon van Hohenlohe trekt met haar kleine hofhouding en haar nicht Sara Adel van Haren in het slot [27]). De weduwe van Ds. Pottinga [28]) huurt nu de Wildbaan (1794), maar al spoedig ontruimt zij het buitentje voor den in Juli 1795 afgezetten raadsheer Mr. Jan Albert Willinge [29]).

De gravin van Hohenlohe is de laatste van de rij der Van Harens geweest, die onafgebroken Lindenoord bewoond hebben. Zij vertrekt in 1803 naar Groningen, en volgens een advertentie in de Leeuwarder Courant is het landgoed tegen Mei 1803 te huur [30]). In 1801 is de heer Munting uit Ruinen [31]) op de Wildbaan voor Willinge in de plaats gekomen; na zijn vertrek naar Goor (1803) staat het huis leeg [32]), totdat de heer Bernards uit Rotterdam bewoner wordt. De erven Van Haren verhuren nu ook het Waschhuis, dat na de bewuste brand reeds tot onderdak gediend had en waarin thans de executeur Walrabenstein zich vestigt (1800). Het waschhuis, dat men op het oogenblik nog ten N.W. van het groote huis vindt, is daarvan een overblijfsel; toen men het onlangs tijdelijk voor archiefdépot inrichtte, kon men zoo ongeveer de vroegere begrenzing vaststellen en leek het aannemelijk dat de tegenwoordige schuur van den winkelier Geerts er een onderdeel van gevormd heeft. Behalve de huizinge op de Wildbaan wordt ook de hovinge aldaar te gelde gemaakt, die tot onderdak dient voor den gezworen klerk Bloemhoff.

In deze jaren begint Willem Anne van Duitschland uit, waar hij sinds 1797 — meest te Lingen — verblijf houdt, de erfenis van zijn vader af te wikkelen. Duco is in 1801 te Weimar overleden, en de schuldeischers in diens insolvente nalatenschap worden tevreden gesteld en zullen op het erfdeel van Annette, Adel en Pieter Willem van Haren geen beslag meer kunnen leggen. Notaris A. R. Attema te Wolvega behartigt op voorbeeldige wijze de belangen der erfgenamen en laat niet na te adviseeren wanneer het het meest geschikte oogenblik is om de onroerende goederen, die over de geheele grietenij verdeeld zijn, van de hand te doen. Zoo compareeren 31 December 1811 voor hem: „Mr. Jan Albert Willinge te Oldeberkoop, last en procuratie hebbende van Jonkheer Willem Anne van Haren, woon-

Wumkes.nl

achtig te Lingen, voor zich en het regt bij erfkoop bekomen hebbende van Vrouwe Doekje Nockern van Schorn geboren Van Haren, en freule Mariana Elisabeth van Haren te Leeuwarden, voor $^3/_8$; Magdalena Adriana van Haren douairière gravinne van Hohenlohe te 's-Gravenhage voor $^1/_8$; Jonkheer Jan Poppe André van Haren, woonachtig te Dusseldorp, en het regt bij erfscheidinge bekomen hebbende van Vrouwe Cecilia van Spaen geboren Hartsink, voogdesse over haren minderjarigen zoon bij wijlen Jonkheer Karel Willem Baron van Haren, voorheen Lt. Colonel ten dienste van den staat en kapitein in het regiment dragonders van Zijne Doorluchtige Hoogheid den Heere Prince erfstadhouder voor $^2/_8$; Jasper Gerrit van Ittersum, heer van Relaar, als in huwelijk gehad hebbende Vrouwe Wilhelmina Carolina van Haren, en met dezelve gezeten hebbende in gemeenschap van goederen, en voorts deze gemeenschap van goederen continuerende met deszelfs eenige dochter van gemelde Vrouw Wilhelmina Carolina van Haren nabehouden en ware ab intestato erfgename: Vrouwe Margaretha Isabella van Ittersum, echtgenote van den Heer G. L. Vidal de St. Germain.... voor $^1/_8$; Petrus Wierdsma, gewezen adsessor bij het Land Drost Ambt in Friesland, Dominicus Aggeus Hamerster, gewezen secretaris van de stad Leeuwarden, en beide woonachtig aldaar, in qualiteit als geauthoriseerde curatoren over de verlaten boedel van Jonkheer Duco van Haren voor $^1/_8$" [33]). Zij verkoopen publiek bij strijk- en verhooggeld, en dragen in ware eigendom over aan Johannes van der Veen, koopman woonachtig te Leeuwarden, veertig perceelen, waaronder:

„No. 1. Een uitmuntende Heerenhuizinge zijnde No. 126 en in de verponding aangeslagen op 26-10-: het jaar, bestaande in verscheidene zoo behangene als niet behangene kamers, kelders, keukens, en daarin pomp en regenbakken, en hetgeen verder tot de gerijflijkheden van eene groote huishoudinge behoord, zoodanig als tegenswoordig door Mijn Heer en Mevrouw Huguenin wordt bewoond en gebruikt, op den 12 Mei 1812 vrij te aanvaarden, met de daarbij behoorende bossen, extra zware boomen, moeshoven, appelbogaard, broeibergen, theater, en hetgeen verder aldaar wordt gevonden — strekkende dit alles ten Noorden uit de halve straat voor zoo verre dit perceel aan de straat is gelegen; voorts achter de hovinge tusschen dit perseel en de hovinge van de Wede Bart Jochums, Johannes Scheltinga, de secretaris Attema en Jan Poppe Jeips, tot westwaarts aan de

Wumkes.nl

schuur van de juffers van Riesen, en tot in de slood van Bart Edema...."

„No. 11. Het zoogenaamde Waschhuis, bestaande in eenige logeerkamers, knechtekamers, schuur en stallinge voor zes paarden, een uitmuntende regenwatersbak; zijnde No 37, in de verponding aangeslagen op 6–14–: het jaar ...."

„No 12. Een extra fraye Heerenhuizinge gequoteerd met No 41, in de verpondinge aangeslagen op vijftien gulden, bestaande uit verscheidene zeer fraye behangene en gestuccadoorde kamers, verder keukens, kelders, regenwaterspomp en -put, alles zoo verre de verkoopers eigen is, benevens tuinen, bossen, boomen en plantagien daartoe behoorende, zoodanig als tegenswoordig door Mijn Heer en Mevrouw Siderius wordt bewoond en gebruikt ....", totaal voor ƒ 35903.— in klinkende munt, te voldoen in twee termijnen op 1 November 1812 en 1 Mei 1813 [33]).

J. T. F. Huguenin [34]) bewoonde Lindenoord al sinds 1803, toen hij zich met zijn tweede echtgenoote L. H. Huber uit Olst te Wolvega vestigde als rustend officier. In 1812 wordt hij maire van Sonnega, en een jaar later verhuist hij naar No 29*a*, waar hij in 1815 overlijdt. Van der Veen is dan al eigenaar, doch vertoeft er alleen des zomers. De tuinman Jan Wijnkool bewoont in de jaren 1814—'15 slechts een gedeelte van het huis, en in 1816 neemt Willem Anne van Haren, uit Steenwijk gekomen om de ouderlijke nalatenschap verder af te wikkelen, er met Cecilia van Heemstra zijn intrek tot 1819 [35]), tegen een huur van ƒ 110.— 's jaars. In laatstgenoemd jaar sterft namelijk de oude mevrouw van Heemstra, en wordt Lindenoord verwisseld voor het imposante Fogelsanghstate te Veenklooster.

Zooals wij hierboven zagen, was huize De Wildbaan in 1811 betrokken door de familie Siderius. Na het vertrek van den heer Bernards had Mr. M. Siderius [36]), wegens zijn gematigd patriotisme in 1805 buiten betrekking geraakt, het buitentje ingehuurd en vestigde er zich in Februari van het volgend jaar, toen hij zich tot Drost van West- en Oost-Stellingwerf benoemd zag. Kort voor zijn dood nam hij echter op de Lycklamastins zijn intrek [37]) en maakte zoodoende plaats voor Dr. L. P. Prins, die zich na zijn huwelijk met Gesina Willinge als arts te Wolvega vestigde [38]). Daar Mevrouw Prins in 1839 erfgenaam werd van alle bezittingen, door haar vader's neef Mr. Jan Albert Willinge, die kinderloos overleed, nagelaten, voelde zij zich verplicht zich te Oldeberkoop te vestigen, en ging wonen op het oude Vrede-

Wumkes.nl

woud, waar de dokter een zeer drukke praktijk kreeg. De volgende huurder werd de rijksontvanger Le Maire, tot dusver op de Lycklamastins gehuisvest.

Eerst met zijn benoeming tot vrederechter te Oldeberkoop, in 1831, vestigde Johannes van der Veen zich metterwoon te Wolvega [39]). Eigenlijk was hij de laatste, die het oude goed der Van Harens in één hand bezat. Hij voerde een zeer groote staat! Volgens het bevolkingsregister van 1838 bewoont hij het huis met zijn vrouw, een huisgenoote, een timmerman en drie dienstboden, volgens dat van 1850 met zijn kleindochter Aleida Romelia, zijn nicht Margaretha Geertruida Feickens, een tuinknecht en drie „werkboden" [40]). Wie is er in die jaren het dorp gepasseerd, en heeft zijn paarden voor het oude grietmanshuis niet laten halthouden om de opmerkelijke porceleinverzameling en collectie tapijten te gaan bezichtigen, of zich door den hovenier Bruinewoud in het park en de oranjerie te laten rondleiden? [41]).

Maar ook met dit groot-grondbezit ging het zooals het maar al te vaak pleegt te gaan: het werd tengevolge van het hier te lande gebruikelijk erfrecht verkaveld en gesplitst. Krachtens oleografisch testament, op den 29 Januari 1849 bij notaris Goossen Gerrits Attema gedeponeerd, kwamen de kinderen uit het eerste huwelijk ieder voor $^1/_8$ gedeelte, in de nalatenschap op [42]). Op 2 December 1850 werd het landgoed, verdeeld in 8 perceelen, ingezet en bij de finale toewijzing op 23 December [43]) werd de heer Bieruma Oosting eigenaar van Lindenoord voor ƒ 11010.—, terwijl Le Maire de Wildbaan voor ƒ 3610.— verkreeg [44]).

Mr. Jan Bieruma Oosting [45]) volgde als derde grietman, sinds het herstel van de grietenijen door Koning Willem I in 1816, Mr. Nicolaas van Heloma op. In Mei 1851 vestigde hij zich met zijn vrouw, twee kinderen, een Fransche huisonderwijzer, een Engelsche kinderjuffrouw en vijf dienstboden te Wolvega, doch verliet de gemeente reeds in Januari 1855, toen hij door erfenis in het bezit kwam van het buiten Oranjestein onder Oranjewoud. 14 Juli 1855 verkocht hij Lindenoord met de huizinge over of ten N. van de straat en de keddekamp met paardenwei onderhands aan Mr. S. G. Manger Cats voor ƒ 15000.— [46]).

Deze, als opvolger van Johannes van der Veen tot kantonrechter van Oldeberkoop benoemd [47]), kwam op 23 October van dat jaar met zijn tweeling en de gouvernante Anna van Hiem te Wolvega. Tijdens zijn verblijf vonden er op Lindenoord de

Wumkes.nl

noodige veranderingen plaats. Beide vleugels van het gebouw werden afgebroken, en door nieuwe vervangen, waartoe Jentje en Gerrit Nicolaas Cats in 1863 de eerste steen legden. Het nieuw raamwerk en de verbouwing van de bordessen voor en achter kwamen toen tot stand; park en tuin werd verfraaid. Zoo verkreeg onder de familie Manger Cats het buiten weer iets van zijn oude glans! [48])

Na Manger Cats' overlijden werd 22 Febr. 1879 uit de boedel huize Lindenoord, als vaderlijk erfdeel, aan Jentje en Gerrit Nicolaas, die in 1873 Wolvega verlaten en zich in Gorssel gevestigd hadden, toebedeeld. 17 Januari 1885 kocht eerstgenoemde zijn broeder uit, en kwam zich wederom in Friesland vestigen. Maar dit verblijf was niet van langen duur. In April 1888 werd de verkoop van het buitengoed aangekondigd, ,,gelegen in het midden van het dorp Wolvega, bestaande in een ruime welingerichte Heerenhuizinge met zijvleugel, koetshuis, stallingen en verdere getimmerten, koetsiers- en tuinmanswoning, ruim voorplein, vijvers, koepel, orangerie, bloemen-, planten- en vruchten-kasten, achtergelegen wandelbosschen met hoog opgaand geboomte, boomgaard en moestuin en voorgelegen vruchtbare weilanden aan de Schipsloot, Dorpsstraat en Haulerweg, en bijgelegen weiland aan den grindweg, en een polder (hooyland) onder Schoterzanden" [49]). Op 12 April werden de vastigheden, in 42 perceelen verdeeld, ingezet [50]). Twee weken later werden huis (perc. A) en gronden (perc. 8–14) voor *f* 11690.— aan N. Sickenga toegewezen [51]).

Nicolaas Sickenga [52]) heeft met zijn groot gezin Lindenoord tot zijn dood toe bewoond. Hij overleed 18 Januari 1908, en nadat op 29 Februari 1908 de nalatenschap beschreven was [53]), ging zijn weduwe tot de scheiding der goederen over [54]). Daar er practische bezwaren waren om het landgoed aan te houden, werd besloten het van de hand te doen. Het werd gesplitst in 18 perceelen, en daar de totale oppervlakte nog maar 6 Ha. 98 A. en 40 ca. bedroeg, getaxeerd op *f* 14200.—, was het thans ten doode opgeschreven. 26 Mei 1908 had de inzet plaats [55]), en 16 Juni deelde Sipke Lenstra mede, de perceelen A, B en C, benevens 7 en 8 gekocht te hebben in opdracht van den heer van Nijmegen Schonegevel, burgemeester van West-Stellingwerf [56]).

Mr. van Nijmegen Schonegevel was de laatste eigenaar [57]). In Mei 1907 verwisselde hij het burgemeestersambt van Doniawerstal met dat van West-Stellingwerf. Voor hem en zijn vrouw

Wumkes.nl

was Lindenoord echter wat groot, en daarom werden de rechter vleugel benevens het koetshuis en de stallen aan de linkerzijde afgebroken. In deze staat (Afb. 3) schilderde Wiersma, ter gelegenheid van Schonegevels 25-jarig ambtsjubileum, de voorzijde [58]) en Mulders de achterkant [59]). Na zijn ontslag vestigde de heer Schonegevel zich in de villa „Voor anker", en kocht de gemeente gronden en opstal, tezamen nog maar 86 A. en 29 ca. beloopend, krachtens raadsbesluit van 12 December 1939 aan [60]). Het huis werd bestemd voor registratiekantoor en distributiedienst, en had van de daarvoor noodzakelijke inwendige verbouwingen zeer veel te lijden. Het is dan ook te hopen dat de pogingen dit monument voor Wolvega te behouden met succes bekroond mogen worden, en dat door een grondige restauratie een typisch stuk geschiedenis van de grietenij Stellingwerf-Westeinde voor het nageslacht zal bewaard blijven.

Tenslotte moeten wij nog eenige aandacht schenken aan de lotgevallen van huize De Wildbaan gedurende de tweede helft der XIXe eeuw. — Het buitentje diende, sedert het vertrek van Dr. Prins naar Oldeberkoop (1839), als woning voor de Rijksontvangers en schoolmeesters [61]). Wij zagen reeds dat de heer Le Maire [62]) het betrok, aanvankelijk als huurder en later, na de veiling in 1851, als eigenaar. Na zijn overlijden (1856) kwam de jonge meester Philip Wilhelm Weber uit Leeuwarden er zich vestigen en bevolkte het huis, daar hij zonder kinderen was, met veel leerlingen die de school te Wolvega bezochten. Later nam de heer Servatius [63]) bij K.B. van 28 December 1876 tot ontvanger der directe belastingen aldaar benoemd, ten zijnent zijn intrek, en toen in 1880 zijn collega Abeleven hem opvolgde in deze standplaats, vond ook hij hier onderdak. Hoewel de bevolkingsregisters uit de jaren 1860—1880 en 1890 zoo nu en dan niet duidelijk zijn door een voortdurende vernummering van de huizen, bleek wel met voldoende zekerheid dat de deurwaarder Eisma sinds 1874 ook de Wildbaan bewoonde. Meester Hibma, die Weber bij zijn vertrek naar Blesdijke (Mei 1895) verving was met deze de laatste bewoner. Beiden vertrokken in 1904 naar elders, en de overplaats van Lindenoord werd afgebroken.

Wumkes.nl

II. Sickengazate

De naam Sickenga heeft in Wolvega een bekende klank! Voorbeelden van families, wier geschiedenis sedert eeuwen in een Friesch dorp gelocaliseerd is en wier tradities rond haar stins of zathe voortleven, worden steeds schaarscher. Sinds het midden van de XVIIe eeuw vindt men Sickenga's in de hoofdplaats van West-stellingwerf, en in het jaar 1800 vestigt zich een lid van dit geslacht in de huizinge, welke thans door Mejuffrouw J. A. Sickenga bewoond wordt en eigenlijk het eenige gebouw in Wolvega is dat zijn typisch XVIIIe-eeuwsche stijl onveranderd bewaard heeft.

Gelegen met zijn voorzijde aan de Dorpsstraat, ten oosten door de Kerksteeg en ten westen door de Irene-stichting begrensd, is het huis een opvallend monument waaraan geen wandelaar ongemerkt voorbij zal gaan. De symmetrie van de voorgevel (afb. 5) draagt veel tot de voornaamheid bij, ook al doen de in later tijd aangebrachte kroonlijst en dakraamornamenten aan die statigheid afbreuk; de achtergevel vertegenwoordigt echter de oorspronkelijke toestand nog zuiver (afb. 6). Zoowel aan de compositie buitenshuis als aan de indeeling van de vertrekken is te zien, dat hier twee woningen onder één dak zijn vereenigd.

Is Sickengazate uitwendig reeds een historische verschijning, hoeveel te meer zijn de reliquieën en familiebescheiden, die zorgvuldig bewaard bleven, getuigenissen van zijn historie! Eenmaal woonde hier de grietenijsecretaris Jan Poppe André Canter, heer van therBorch (1723—1800, afb. 7) [64]), en de meesters, die men onder de schilderijen in de hall aantreft, spreken van zijn reizen naar Frankrijk en Italië. Van een der gangmuren ziet een portret, dat vermoedelijk zijn moeder Eduarda Lucia van Haren voorstelt — het pendant ging helaas verloren — op den bezoeker neer. Nu treedt ge de eetkamer binnen, en zijt ge de gast van mejuffrouw Sickenga, dan vindt ge de tafel gedekt met het XVIIe-eeuwsch damast van E(lisabeth) V(an) H(emmema) [65]) en T(heodora) V(an) T(amminga) [66]). Het tafelzilver draagt het Canter-blazoen, en de suikerstrooier bevat het alliantiewapen Canter-de Sighers therBorch [67]). Aan de wand hangt het portret van Willem van Haren den Ambassadeur, en in de schoorsteen is de beeltenis van Duco van Haren ingemetseld.

Op Sickengazate is weinig veranderd sinds J. P. A. Canter

Wumkes.nl

zich in 1763 hier metterwoon vestigde. In het jaar van zijn aanstelling tot grietman over Stellingwerf-westeinde (1742) had Onno Zwier van Haren zijn germain-neef tot secretaris van de grietenij benoemd. De toen twintig jaar-oude functionaris was aanvankelijk te Franeker, waar hij de hoogeschool bezocht had, blijven wonen, doch had zich al spoedig te Oldelamer gevestigd. Na een Italiaansche reis in de jaren 1751—1753, waarop Venetië, Rome, Florence en Livorno bezocht werden en gedurende welke hij eenige tijd de gast was van zijn neef Willem van Haren te Brussel, ontmoeten wij hem in 1755 te Wolvega, wanneer op 1 December aan vrouw Cleyenburg „weegens dienst voor de heer Canter etc. eenig geld betaald" wordt, zooals uit het rekenboek zijner particuliere inkomsten en uitgaven blijkt [68]). Sedertdien is de huishuur ad *f* 50.—, die jaarlijks per 1 Mei verschijnt, een regelmatig terugkeerende post, welke voor de laatste maal 4 Januari 1764 over de periode Mey-October 1763 voldaan wordt. Gedurende acht jaar woonde de secretaris dus in hetzelfde huis, waar wij later den graaf van Hohenlohe gevestigd vonden [69]).

Volgens het cohier van de reëele penning over 1761 komt Canter voor het eerst als eigenaar voor van de woning, die het jaar daarvóór ten name van de weduwe Foecke Uilkes stond: „huis, schuur en hovinge cum annexis, getauxeerd op 35-:-:" [70]). Genoemd cohier vermeldt: „de secretaris Canter — is afgebrooken, om weeder herbouwd te worden." En in 1762 heet het: „huis cum annexis onverhuurt en is geheel afgebrooken om wederom herbouwt te worden, dus 't reëel nul". Dan overlijdt de weduwe Uilkes ,en over 1763 staat het onroerend goed te boek „als sijnde nu weder herbouwt en samen getaux: op 60–:–:." Hoewel onder de papieren van mejuffrouw Sickenga de koopbrief door mij niet werd gevonden om zulks te bevestigen, was Canter dus waarschijnlijk eigenaar sinds 1760. Wel trof ik een overdracht uit April 1759 aan, waarbij Aaltjen Hendriks en haar man Hylke Aukes te Wolvega aan hem verkoopen „de geregte $^2/_3$ van $^1/_3$ of twee negende parten van 't geheel van sekere twee huisen op 't westeind in de gebuurte van Wolvega, met schuur, hovinge en grond cum annexis, streckende van de weg tot aan de camp van de fiscaal Radijs, hebbende ten oosten en ten noorden de fiscaal Radijs, en ten westen de kinderen van Ds. Joh: Edema.... voorts sodanig mij vercoperse competeert *en met Jan en Foecke Uilkes 't selve mandelig is.*"

Wumkes.nl

In het najaar van 1763 neemt Jan Poppe André Canter zijn intrek in het nieuwe huis, en hij brengt zijn secretaris, den gezworen klerk van Riesen, mede, die zich in een deel van de woning vestigt. In bovenvermeld rekenboek, dat sinds 1750 door dezen van Riesen wordt bijgehouden, vond ik onder 21 Januari 1769 aangeteekend: „voorts brenge voor uitgave sodane somma als wegens 't bouwen van dit nieuwe huis voor materialen en arbeydslonen hebbe uitgeschoten, so volgens qtien: als annotitien volgens apart boekje aangeteikent en bij deesen opgerekent soo als daar in is te zien, bedragende in eene somma 9353–2–14. Item 't geene in de jaren 1764, 1765, 1767 en 1768 hebbe uitgeschoten voor arbeydsloon in de tuin, samen 67–17–:." Dit kasboek is voor wie het leven van den grietenij-secretaris wil bestudereen een middel voor het verzamelen van veel interessant materiaal. De voornaamste bron van inkomsten vormt de ontvangst van de maandelijksche huren: Canter bezit sedert de dood van zijn neef Plettenberg [71]) Scheltemastate te Morra; verpacht zijn twee plaatsen te Lekkum; en trekt van de fideïcommis-goederen in Het Bildt en Doniawerstal. In 1755 hebben zijn reizen naar Eelde tot gevolg dat hij de havezate ther Borch, die hij met zijn zuster bezit, verkoopt. De vastigheden brengen hem *f* 2634.— op, en voor het hout krijgt hij niet minder dan bijna dertig mille! In hetzelfde jaar bezoekt hij Groningen, om met Dr. Eijssonius de nalatenschap van zijn oom Herman Canter te regelen; zijn aandeel bedraagt *f* 2430.—. Na de dood zijner moeder, rekent Joachim Canter als voogd met de erfgenamen af: „1765 den 1 July door mijn heer Canter ontv: van sijn Oom Jochem Canter som 463–5–8: op rekeninge van de meerder ontvang sijner administratie als gewesene momboir, waar van door mijn heer aan mij is overgelevert vierhondert gulden' [72]). Huis, hof en land te Langweer worden verkocht en brengen totaal *f* 4000.— op, waarvan „nadat daar van 1500 gl: was betaalt tot herbouwinge van 't huis te Leccum.... sijn ontvangen 500–:–:". (28 December 1768). Tegenover de inkomsten staan echter ieder jaar hoogere uitgaven, want Canter voert een groote staat. Men krijgt de indruk dat zijn ambtsbezigheden een sinecure waren. Van Riesen doet voor zijn heer het grootste gedeelte van het werk, en geniet daarvoor een salaris van 500 gulden 's jaars. Ondanks zijn zwakke gezondheid bereikte Canter de leeftijd van 76 jaar, en bleef hij tot zijn dood toe in functie.

Wumkes.nl

21 Juni 1797 had hij zijn testament gemaakt, en toen dit, na zijn dood op 24 Maart 1800, geopend werd, bleek zijn boezemvriend „Ede Eeuwes Sickenga, voor deezen castelein, en tans coopman tot Wolvega" universeel erfgenaam. Aan Betje Wolf, de bekende schrijfster, was behalve de boekerij en de handschriften, een legaat vermaakt van 6000 gulden. Bij onderhandsche acte van 21 en 27 Maart 1801 kwam zij met Sickenga overeen dit te veranderen in een jaarlijksche uitkeering voor het leven van 500 Car: gulden. Nicolaas Scheltema, procureurgeneraal van Friesland, erfde de brieven en de dames van Riesen kregen ieder een bedrag aan geld. Over Scheltemastate ontstond oneenigheid tusschen Ede Eeuwes en Jan Poppe André van Haren, oud Raad-ordinaris in den Hove van Friesland te Utrecht. Mr. Simon Cocq te Leeuwarden eischte het als gemachtigde van laatstgenoemde op, zich beroepend op het testament van de weduwe Van Haren-Andreae in dato 8 September 1729, waarbij bepaald was dat het slot moest vererven op leden van het geslacht Van Haren en dat zij, die de naam Jan Poppe André voerden, daarbij voorgingen. Bij overeenkomst, te Leeuwarden den 20sten en te Wolvega den 24sten December 1801 getekend, werd Van Haren in het bezit van het goed gesteld.

Ede Eeuwes Sickenga (1747—1821) heeft de Canter-huizinge slechts voor korte tijd bewoond. Reeds bij het huwelijk van zijn dochter Antje met Gerrit Bosch, in 1810, ontruimde hij het voor hen en vestigde zichzelf op No. 139, waar hij voor *f* 147.— werd aangeslagen [73]). Het echtpaar Bosch [74]) deelde het huis met de ongehuwde dames Van Riesen; Doekje van Riesen wordt in de „contribution personelle et mobiliaire" van 1814 genoemd als rentenierster, wonend op No. 48*a* tegen een huur van *f* 62.—, terwijl Bosch voorkomt op No. 48*b* voor *f* 84.—. Eerstgenoemde overlijdt in 1817, en dan betrekt de grietman Van Vierssen [75]) voor eenige tijd haar woning. Na zijn vertrek is het huis slechts bij Antje Edes en een dienstbode in gebruik, zooals blijkt uit Sickenga's eerste testament gedateerd 5 Maart 1818 [76]), waarbij hij aan zijn dochter, huisvrouw van Gerrit Bosch, vermaakt „zijn huizing, cum annexis, staande op het hoog der straat te Wolvega, No. 48, door haar en Grietje Bron bewoond, met daar achter de tuin, wandelboschje, zomerhuis, en het land Noordwaarts gelegen, strekkende dit alles uit het midden der straat tot Noordwaarts over de binnenweg, met daarbij de halve laan aan de Oostkant, hebbende ten Oosten de kerkesteeghe, het

Wumkes.nl

kerkhof en Johannes Lourens van der Zwaag, en ten Westen Rombartus Wigeri van Edema". Zijn zoon Eeuwe Edes zal erfgenaam worden van het huis „staande op de hisseburen te Wolvega aan de Oostkant van de heerenweg, No. 139, met daarbij de daar achter gelegen „hoving, in voegen zoo als thans bij hem wordt bewoond en gebruikt". In dit jaar was de testateur namelijk verhuisd naar No. 143 om plaats te maken voor dezen zoon, die zoojuist gehuwd was met Mettjen Lamberts Veenstra. 16 Augustus 1818 sterft de jonge Sickenga reeds, en op het laatst van 1820 wisselen schoonvader en schoondochter, hertrouwd met meester Pieter Berkenbosch, van huis. Krachtens Ede Eeuwes' tweede, olografisch, testament van 6 December 1820 [77]) wordt zijn dochter nu ook het huis No. 139 gelegateerd. Zij bleef tot haar dood toe (1834) de Canterhuizinge bewonen.

De weduwe Bosch schreef 28 Juni 1834 haar laatste wil [78]), en stelde onder de last van enkele legaten den eenigen zoon van haar broeder Folkert tot erfgenaam aan. Deze, de jonge Jacob Sickenga, reeds op vier-jarige leeftijd wees geworden, was onder voogdij van notaris Attema en zijn tante Bosch opgevoed. Veel van haar te erven vond hij niet, daar het meerendeel van de onroerende goederen nog tijdens haar leven te gelde gemaakt was. In dezelfde tijd kwam echter de erfenis van zijn oom en tante Van den Berg los. Jan van den Berg en Acke Eeuwes Sickenga hadden reeds in 1803 getesteerd [79]) en elkander tot erfgenaam benoemd. Bij de dood van de langstlevende zouden hun bezittingen vererven op hun erfgenamen ab intestato, en wel voor de eene helft op die van den testator en voor de andere helft op die van de testatrice, met dien verstande dat de goederen in Overijssel op zijn en die in Friesland op hààr familie zouden devolveeren, na onderlinge taxatie.

Zoo kwam, als eenig-overgeblevene, Jacob Sickenga (1807—1885) in het bezit van alle familieëigendommen. In 1834 zette hij zich in het oude huis neder, aanvankelijk als grietenijontvanger, sinds 1858 als burgemeester van West-stellingwerf, welke functie hij tot zijn dood toe vervulde [80]). Uit de ouderlijke boedel kwam mejuffrouw Jeannette Aleida Sickenga (geb. 1850) in het jaar 1891 in het bezit van het huis, dat zij thans met haar nicht Margreeth Sickenga bewoont.

Wumkes.nl

III. De huizinge Wigeri van Edema

Wanneer men een greep doet in Wolvega's verleden, zooals hierboven, mag zeker niet de familie Wigeri onbesproken blijven. Een kort woord daarom, tenslotte, over haar huizinge, welke zich schuin tegenover die van de Sickenga's, aan de Zuidzijde van de dorpsstraat bevindt. Kort, aangezien het huis steeds in het bezit van hetzelfde geslacht bleef tot het vertrek van Johannes Wigeri van Edema naar Heerenveen in 1872, ook, omdat wij er het minst over zijn ingelicht.

Dit bezit dan is van oude datum en strekte zich vroeger ongetwijfeld veel verder uit dan tot zijn tegenwoordige grenzen, daar het ten oosten aan Lindenoord en ten noorden aan Sickengazate paalde. De dorpsstraat, thans Van Harenstraat geheeten, heeft gescheiden wat vroeger vereenigd was; van een voetpad over particulier terrein is zij verkeersweg naar Sonnega geworden.

Hier was de woonplaats van de grietenijsecretarissen Wigeri, die hun beroep na de dood van Schelto Julius van Aitsema sedert het iaatste kwart der XVIIe eeuw als het ware erfelijk in hun familie hadden verklaard. Door het huwelijk van de erfdochter Janke Wigeri in 1786 werd het goed eigendom van de Edema's. Als weduwe van Dr. Johannes Edema bewoont zij de „huizinge, schuure c.a." in 1803 slechts gedeeltelijk, en verhuurt de rest aan Wybe Jans Brouwer, die voor ƒ 375.— aangeslagen is [81]). Haar zoon Rombartus Wigeri van Edema komt in 1814 als rentenier voor, getaxeerd op ƒ 95.— [82]). In 1820 wordt het gebouw verbeterd. Dergelijke veranderingen en verbouwingen hebben nogal eens plaats gehad, zoodat ieder, die (Afb. 8) beschouwt, zal opmerken dat XVIIe-eeuwsche reminiscensen in de stijl ver te zoeken zijn.

Sjoerd Sleeswijk is in het laatste kwart van de vorige eeuw voor de Wigeri's in de plaats gekomen [83]). Opvolger van Jacob Sickenga als burgemeester van West-Stellingwerf, vestigde hij zich in dit huis [84]), hetwelk hij met zijn vrouw en neven en nichten De Haan bewoonde [85]). Na zijn overlijden erfde het Cornelia De Haan [86]), en thans behoort het aan haar erfgenamen Jhr. van Beyma thoe Kingma en den heer H.R. Tutein Nolthenius.

Wumkes.nl

Aanteekeningen

[1]) Voor de genealogie van Haren zie men mijn uitgave van De Geuzen, Bijlagen blz. 159—165.
[2]) 4 Augustus 1673.
[3]) De taxatie werd verricht door Ede Eeuwes Sickenga, Foeke Wytses, ontvanger te Oudega, en Jan Andries, executeur te Kollum, in 26 dagen, en gesloten op 28 Februari 1794.
[4]) Weststellingwerf, R.A. P c 7 blz. 260.
[5]) Vgl. ald. blz. 301. De 3e proclamatie vond plaats 18 Februari 1675.
[6]) Cohier der stemmen van de grietenie —, de annis 1640 en 1698.
[7]) Weststellingwerf, R.A. P c 3; 3e proclamatie 25 Mei 1648.
[8]) Vgl. ald.; 3e proclamatie 9 November 1648.
[9]) Vgl. ald.; 3e proclamatie 7 December 1648.
[10]) Heerenveen, 1689: Lidmaat (van 't achterste der Nieuwe Buyren tot aen de Groote Brug) De Wel Ed Hr Ernst van Haren.
[11]) Den 14 April 1688.
[12]) Deze kinderen zijn: Eduarda Elisabeth Lucia, 16 April 1690; Elisabeth Titia, 13 Dec. 1691; Elisabeth Titia, 15 Juli 1694; Willem Taco, 5 April 1696; Helena Sophia, 22 Aug. 1697; Helena Sophia, 7 Mei 1699.
[13]) Dit is dus kennelijk het bezit, waarvan de wandelkoop hierboven spreekt. Willem van Haren bezat de helft van 20 roeden, in overeenstemming met de proclamaties van 7 Dec. 1648 en 18 Febr. 1675. Volgens de liquidatie van het testament d.d. 21 Maart 1731 getaxeerd op *f* 8400.—.
[14]) Gewaardeerd op *f* 1000.—.
[15]) Penteekening, $15\frac{3}{4} \times 10\frac{1}{4}$ cm, in het Friesch Museum (afb. I).
[16]) Van dit theater zijn thans nog sporen over.
[17]) Deze zoogen. speciecohieren loopen tot 1805, en zijn ten gemeentearchieve opgelegd.
[18]) Vgl. daarvoor o.a. Halbertsma, Letterkundige Naoogst II; Leeuwarder Courant van 26 Oct. 1776 en 14 Nov. 1869; briefwisseling van O. Z. van Haren met zijn zoon J. P. A. van Haren (uitg. Nepveu) e.d.
[19]) Leiden, Letterk. Mss. 1004.
[20]) Aan J. P. A. van Haren, 26 Oct. 1776.
[21]) Vgl. brief van Sent P. Klijnsma aan J. H. Halbertsma d.d. Arnhem 10 Sept. 1845.
[22]) Nl. op 17 Febr. 1780. Dr. G. A. Wumkes, Stads- en Dorpskroniek van Friesland. I: 316.
[23]) Hareniana No. 944 en 838 ter Prov. Bibl. te Leeuwarden.
[24]) Daar de sententiën zelve waren opgeborgen, raadpleegde ik alleen de klappers.
[25]) Lindenoord omstreeks 1880, penteekening in O.I. inkt, 32 × 49 cm, door A. Martin, in het Friesch Museum (afb. II).
[26]) No. 62 van het cohier der Reëele Penning sinds 1775, en No. 55 van het speciecohier. De huurwaarde werd wederom op *f* 100.— geschat, en werd in 1793 *f* 115.—.
[27]) S. A. van Haren vertrok in 1799 naar Kollum.
[28]) Ds. Laurentius Pottinga, geb. Dokkum 12 Maart 1737, Cand. Theol., conrector te Dokkum 2 October 1764, bev. te Oldelamer 26 October 1764, te Oldeholtpade 16 April 1780, overl. als legerpredikant te Gent 18 Nov. 1793.
[29]) Ludolph Jan Willinge, geb. Peize 26 Oct. 1721, schout ald., daarna cornet en luit. dragonders, overl. Oldeberkoop 12 Febr. 1803, tr. 4 Juli 1754 Johanna Geziena Hubbelink, geb. Oldeberkoop Hemelvaart 1727, overl. ald. 10 Juli 1760, dr. van Albartus en Barbara van Loon. Uit dit huwelijk: 1. Jan Willinge, geb. Peize 25 Febr. 1758, overl. ald. 2 Juni 1758; 2. Mr.

Wumkes.nl

Jan Albert Willinge, geb. Oldeberkoop 21 Juni, gedt. ald. 6 Juli 1760, raadsheer Hof van Friesland 1791—'95, vrederechter te Oldeberkoop, grietman van Oost-Stellingwerf, overl. Oldeberkoop, huize Vredewoud 31 Jan. 1839, tr. ald. 6 Jan. 1784 Taad Wigeri, gedt. Franeker 15 Sept. 1756, overl. Oldeberkoop, huize Vredewoud 9 Aug. 1833, dr. van Prof. Elias, U.J.D. en Hiltje Binkes.

[30]) Wumkes II blz. 15.

[31]) Wellicht T(heodorus) Munting, zn. van (?) Mr. Pieter en Gezina Geertruida Kiers, die te Harderwijk tr. 15 Juni 1775 (att. naar Ede) Maria Catharina Erckelens.

[32]) Wumkes II blz. 10. Advertentie in de Leeuw. Cour. 26 Febr. 1801.

[33]) Rijksarchief Leeuwarden, Notarieel No. 383, acte 104. Den 5en Mei 1812 werd onder directie van notaris Reitze Attema, ten huize van Sybrand Fluitman te Wolvega, een publieke verkooping gehouden van meubelen en losse goederen, ten verzoeke van W. A. van Haren cum sociis te Lingen, Jan Kortenhorst, den Heer Huguenin en J. L. Walrabenstein aldaar, welke 359 frs. 28 cents opbracht. 4 Maart 1813 nam J. A. Willinge als gelastigde van W. A. van Haren 227 frs. en 70 cents in ontvangst (Notarieel No. 408, acte 26).

[34]) Jan Thomas Ferdinand Huguenin, zn. van Jan Thomas, luitnt. en Petronella Gasweiler, geb. Venlo 21 Dec. 1759, *kapt. inf., ontsl. te Hoorn* 1787 wegens eed aan de Staten van Holland, vrijwilliger 1792, maire van Sonnega 1812—'15, garde d'honneur 1813, overl. Wolvega 3 Mei 1815, tr. Ruinen 10 April 1783 Gertruda Helena van den Clooster, overl. Ruinen, huize Rhebrugge 23 Aug. 1795; tr. 2e Bolsward 24 Mei 1803 Lamberdina Henrietta Huber, geb. Leeuwarden 26 April 1768, overl. Franeker 18 Mei 1853, dr. van Hermannus Ulricus en Margaretha Barbara Emmen. Hij werd lidmaat te Wolvega op att. van Olst 12 Febr. 1804, zij op att. van Leeuwarden 18 Mei 1806, vertr. derwaarts 1 Juni 1848. Uit het tweede huwelijk: 1. Jan Thomas Herman, geb. Leeuwarden 29 Febr. 1804; 2. Margaretha Barbara Petronella, geb. Wolvega 6, gedt. 20 Oct. 1805; 3. Anna Cornelia Henriette, geb. Wolvega 7, gedt. 26 April 1807; 4. Herman Ulrich, geb. Wolvega 23 Nov., gedt. 18 Dec. 1808; 5. Maria Christina Elisabeth, geb. Wolvega 14, gedt. 27 Mei 1810, overl. ald. 3 Maart 1811 (begr. in de kerk).

[35]) Vgl. de „Staten van veranderingen, voorgevallen in den jare .... wegens het personeel en mobilair in de gemeente van Wolvega" over de periode 1814—1820, ten gem. archieve. Het huis draagt dan het Nr. 126.

[36]) Mr. Meinardus Siderius, zn. van Gabinus en Catharina Elisabeth Semler, geb. Leeuwarden 20 Nov. 1754, adv. te Leeuwarden 1777—'81, secr. van Doniawerstal 1781, lid Prov. Bestuur 1795, lid Algem. Rekenkamer 1795, lid Nation. Verg. 1796, lid 1e kamer Vertegenw. Lich. 1798, lid Wetg. Lich. 1801, curator academie te Franeker 1802, drost 1806, baljuw 1807—'11, maire 1811, schout 1814 van het 15e district, raad van het arrond. (assessor) 1816, inspecteur van 's Rijksmiddelen te Heerenveen sedert dien, overl. Wolvega 19 Dec. 1829, tr. Langweer 1781 Henderika Elysabet Jacoba van der Kolk, gedt. Franeker 7 Oct. 1755, dr. van Jacobus, U.J.D. en secr., en (Franeker 17 Sept. 1747) Catharina Elisabeth Hofstede.

[37]) Bekend als No. 18. Hier woonde later Siderius' leerling, de bekende Sent Foppes Klynsma, zn. van Foppe Pieters en (Wolvega 3e procl. 10 Nov. 1776) Rinske Sents, geb. Wolvega 9, gedt. 21 Nov. 1790, maire van Wolvega 1814, kol. der genie, overl. ald. 4 Maart 1874, die het in 1840 aankocht en er na zijn pensioneering verblijf hield.

[38]) Med. dr. Lambertus Petrus Prins, zn. van Henricus Coenrades, schultus van Dwingelo en Roelofje Alingh, geb. Dwingelo 6 Nov. 1799, geneesheer te Wolvega, later te Oldeberkoop, overl. ald., huize Vredewoud 16 Nov. 1858, tr. Meppel 20 Aug. 1828 Geziena Willinge, geb. Assen 15 Dec. 1805, overl. Oldeberkoop, huize Vredewoud 23 Aug. 1860, dr. van Mr. Jan Hendrik en Catharina Tonckens. Uit dit huwelijk werden te Wolvega 7 kinderen geboren,

Wumkes.nl

waaronder Jan Hendrik Willinge Prins, geb. 5 Oct. 1831, gem.-secr. van Wolvega, overl. ongeh. Sonnega 30 Maart 1863, en Jan Albert Willinge Prins, geb. 29 Juni 1834, overl. Leeuwarden 5 Juni 1875, uit wien de tegenwoordige familie Willinge Prins te Oldeberkoop stamt. Te Oldeberkoop werden nadien nog 6 kinderen geboren, van wie slechts Roelof Prins, geb. 24 Febr. 1842, overl. 17 April 1896, in leven bleef.

[39]) Johannes van der Veen, zn. van Marten, tabakshandelaar en Elisabeth Stellingwerf, gedt. Leeuwarden (Westerkerk) 6 Juli 1770, koopman ald., lid van het drost en gerecht van Leeuwarden 1802—'06, lid Schepenbank ald. 1806—'11, 1e suppl.-vrederechter 1811—'18, lid rechtb. van koophandel 1817—'18, vrederechter 1818—'31 ald., idem te Oldeberkoop 1831—'50, overl. Wolvega 1 Aug. 1850, tr. 1e Blessum, Riniastate 2 Mei 1790 Tjebbigje Gorter, geb. ? (doopsgez.), overl. nà 27 Jan. 1802, dr. van Klaas Oenes en Janke Douwes Heymans; tr. 2e Blessum, Riniastate 21 Aug. 1808 Aaltje Noyon, geb. Sneek 4, gedt. 9 Oct. 1783, vertr. nr. Smilde 29 April 1851, dr. van Petrus, burger-vaandrig te Sneek en Romelia Terpstra. Uit het tweede huwelijk een zoon: Mr. Petrus van der Veen, adv. te Heerenveen, later te Assen, proc. bij het Hof ald., schoolopziener in Drente, lid 2e kamer S.G., lid Ged. St. van Drente, overl. Assen 6 Aug. 1879, tr. 8 Nov. 1837 Aleida Kniphorst, bij wie: *a.* Gerrit van der Veen, geb. Assen 7 Nov. 1839, overl. ald. 20 Juni 1850, en *b.* Aleida Romelia van der Veen, geb. Assen 17 Aug. 1841, overl. Schoorldam Juli 1878, gehuwd met Arnoldus Vonk, notaris ald.

[40]) Omstreeks 1850 wordt Lindenoord No. 197, en de Wildbaan No. 60.

[41]) Vgl. de catalogus der optiekosten van het boelgoed, hetwelk gehouden zal worden op den huize Lindenoord te Wolvega, den 22e, 23e, 24e en 25e April 1851 — door het ministerie van den notaris J. S. Bokma te Akkrum, ten verzoeke van de heeren J. de Wal, cand. notaris en Mr. Johannes van der Veen Czn., advocaat, beide te Leeuwarden. (Prov. Bibl. te Leeuwarden).

[42]) Prot. van not. G. G. Attema, acte No. 65. (Not. bewaarplaats Leeuwarden).

[43]) Vgl. de annonce in de Leeuw. Cour. van 20 Dec. 1850. — Wumkes II, blz. 241.

[44]) Lindenoord mat toen 7 bunders, 21 roeden en 51 ellen, en de overplaats de Wildbaan, „met de heerenhuizinge, tuin, welaangelegde wandelbosschen en kampje weiland", 2 bunder, 83 roeden en 93 ellen. Onder de perceelen waren ook de Dorpsvaart of Schipsloot met zijn rechten van Tol en Walgelden, en $^5/_8$ van een gestoelte in de Herv. kerk. Alles tezamen beliep 210 bunders, belast met *f* 2402.— wegens ongebouwde en *f* 606.— wegens gebouwde eigendommen, strekkende van de Linde tot noordwaarts aan de Tjonger.

[45]) Mr. Jan Bieruma Oosting, zn. van Johannes en Sjuckje Cats, geb. Leeuwarden 5 Sept. 1816, grietman van West-Stellingwerf 1850—'55, burgemr. van Leeuwarden 1871—'77, lid 2e kamer St. Gen., Ridder N.L., overl. Oranjewoud, huize Oranjestein 24 Juli 1885, tr. Leeuwarden 12 Nov. 1840 Agatha Victoire Brantsma, geb. ald. 9 Juni 1870, overl. Oranjewoud, huize Oranjestein 21 Jan. 1892, dr. van Mr. Gerard Samuel en Cornelia Charlotte Baronesse van Asbeck. Uit dit huwelijk: *a.* Johannes Bieruma Oosting, geb. Leeuwarden 29 Aug. 1842, en *b.* Anna Odilia Catharina Bieruma Oosting, geb. ald. 26 Juli 1844.

[46]) Prot. van not. G. G. Attema, acte No. 44. (Not. bewaarplaats Leeuwarden).

[47]) Mr. Sebald Godfried Manger Cats, zn. van Mr. Jentje en Dodonea Jacoba van Bienema, geb. Leeuwarden 25 Jan. 1825, kantonrechter te Oldeberkoop, overl. Wolvega 22 December 1877, tr. 1e Leeuwarden 29 Juli 1852 Riemke Lunia Mulier, geb. ald. 11 Febr. 1826, overl. Oldeberkoop 8 Juni 1854, dr. van Mr. Gerrit Nicolaas en Petronella Catharina Cats; tr. 2e Arnhem 3 Aug. 1857 Adriana Elisabeth van Olden, geb. Schokland 29 Mei 1834, overl.

Wumkes.nl

Arnhem 12 Maart 1899, dr. van Gerhard en Susanna Rookmaker. Uit het eerste huwelijk Jentje en Gerrit Nicolaas, geb. Oldeberkoop 14 Mei 1854. Uit het tweede huwelijk Susanna, geb. Wolvega 14 Aug. 1859; Sebald Godfried, geb. ald. 16 Jan. 1864, en Huibert, geb. ald. 13 Jan. 1873.

[48]) De nummering werd No. 197, en later No. 579.

[49]) Veilingcahier in het archief van notaris J. Hesseling te Wolvega.

[50]) Voor not. F. H. L. J. J. v. d. Heuvel tot Beichlingen gez. Bartolotti Rijnders. Not. bewaarpl. Leeuwarden, acte No. 1323.

[51]) Vgl. ald. acte No. 1337.

[52]) Nicolaas Sickenga, zn. van Jacob, burgemeester van West-Stellingwerf en Aaltje Hoekstra, geb. Wolvega 14 Aug. 1848, landeigenaar, dijkgraaf van het waterschap De oude Lindedijk, overl. ald. 18 Jan. 1908, tr. 's-Gravenhage 12 September 1878 Margaretha vande Velde, geb. Breda 13 Jan. 1854, overl. Nijmegen 20 Nov. 1918, dr. van Ioannes Adrianus en Jeane Guielmine Rosalia Mossel. Uit dit huwelijk: 1. Alida, geb. Wolvega 25 Juni 1879; 2. Jeane Guielmine Rosalie, geb. ald. 9 Sept. 1880; 3. Jacob, geb. ald. 13 Sept. 1882; 4. Jacoba Everdina, geb. ald. 13 Juni 1884; 5. Jeannette Aleida, geb. ald. 24 Febr. 1886; 6. Joannes Adrianus, geb. ald. 12 Oct. 1887; 7. Folkert Nicolaas, geb. ald. 2 Sept. 1889; 8. Margaretha, geb. ald. 16 Febr. 1892; 9. Nicolaas, geb. ald. 2 Maart 1894.

[53]) Voor not. J. M. J. van Lis te Wolvega.

[54]) 26 Maart 1908 voor denzelfde.

[55]) Voor not. van Lis.

[56]) De koopsom bedroeg ƒ 7608.—.

[57]) Mr. Cornelis van Nijmegen Schonegevel, zn. van Dionys en Madgalena Wentholt, geb. Dokkum 8 Dec. 1861, burgemeester laatst van West-Stellingwerf, overl. Wolvega 2 Febr. 1941, tr. Joure 23 Mei 1905 Dieuwke Cath, geb. Joure 22 Febr. 1872, dr. van Wouter en Hinke Meinesz. [Wolvega].

[58]) Oliev. dk. 45 × 65 cm., door Ids Wiersma, Juni 1934 (afb. III).

[59]) Oliev. dk. 46 × 56 cm, door Johs. Mulders 1934. (afb. IV).

[60]) De koopacte dateert van 23 December 1939, de koopprijs bedroeg ƒ 8623.—.

[61]) De nummering No. 41 werd volgens het bev. reg. van 1860–1880 veranderd in No. 60.

[62]) Louis François Le Maire, zn. van Jean en Johanna Bergsma, geb. 9, gedt. Leeuwarden (Walenkerk) 28 Febr. 1802, lidmaat Wolvega 28 Juni 1835, ontv. dir. bel. laatst te Oldetrijne, overl. Wolvega 27 Maart 1856, tr. Wybranda Steensma, geb. 11, gedt. Burgwerd 30 Nov. 1804, vertr. van Wolvega naar Bolsward 13 Aug. 1857, dr. van Marten Wybrens en Mintje Agges Wiarda. Hun zoon Jean Le Maire, geb. Oenkerk 1831, overl. waarsch. jong.

[63]) Nicolaas Engelhard Servatius, geb. Zuidlaren 26 Juni 1824, ontv. dir. bel. te Blija 1848, Smilde 1859, Norg 1870, Wolvega 1876, Hoogezand 1879, Leeuwarden 1883—1889, overl. Assen. tr. Havelte 15 Juli 1858 Margaretha Gezina Kymmell, geb. ald. 8 Oct. 1830, overl. Assen 26 Oct. 1890, dr. van Dr. Dubbeld Ludolph Johan en Jansje Fledderus.

[64]) Zijn beeltenis (photo naar een portret in het bezit van Mr. H. A. H. Canter Cremers te 's-Gravenhage) vertoont afb. VII

Voor de familie *Canter* vgl. Nav. 1889 blz. 52; 1891 blz. 531, 586, 588 en 594; 1897 blz. 159. — Ndl. Leeuw 1927 blz. 367. — Gron. Volksalm. 1891 blz. 11. — Friesche Volksalm. 1863 blz. 146—158.

[65]) Elisabeth van Hemmema, dr. van Duco en Barbara Erntreiter von Hofreit, geb. Emden 25 Nov. 1635, † Leeuwarden 25 Dec. 1688, tr. ald. 17 Oct. 1658 Willem van Haren, geb. Leeuwarden 17 Oct. 1626, ambassadeur der Ver. Ndl., † ald. 15 April 1708, zn. van Willem en Magdalena van Vierssen.

[66]) Theodora Margrieta (van) Tamminga, dr. van Sweer en Lebuïna Elisabeth Sloet, † vóór 1702, ondertr. Groningen 19 Mei 1677 Taco de Sighers

Wumkes.nl

therBorch, geb. omstr. 1650, vaandrig 1672, kapt. 1678, majoor, † vóór 1699, zn. van Johan en Eva van Dedem.

[67]) Deze voorwerpen komen voor op een copie-inventaris van het zilver, nagelaten door Johan van therBorch, en door zijn broeder Joachim Canter als hoofdmomboir over diens kinderen in ontvangst genomen, in dato Eelde 5 Mei 1746. Jan Poppe André Canter en Rixt Canter kregen 20 dec. 1749 ieder de helft.

[68]) Dit rekenboek is in mijn bezit.

[69]) No. 103 in de verponding, en No. 174 van het cohier der reëele penning.

[70]) No. 78 in de verponding, tezamen met No. 79 één huis vormend. En blz. 35 van het cohier, sinds 1775 No. 183.

[71]) Jan Poppe André van Plettenberg, zn. van Hendrik Casimir en (le) Elisabeth Titia van Haren, gedt. Leeuwarden 1 Mei 1722, ritmeester cav[le], † 1749, tr. Leeuwarden 15 Jan. 1744 zijn nicht Maria van Plettenburg, gedt. Leeuwarden 27 Oct. 1723, dr. van Lodewijk en Ermgard Heinsius.

[72]) Vgl. ook de inventaris van de „stucken en blijken, specteerende de nagelatene boedel van de WelGeb: Heer Johan Canter, in sijn leven Heer van 't huis ter Borch tot Eelde, overgegeven aan de Heer J. Alting, schultus tot Eelde, *ten dienste van derselver kinderen bij mevrouw Eduarda Lucia van Haren in* echte verwekt". Dit stuk is in mijn bezit evenals het onder 67) genoemde.

[73]) Dit is het tegenwoordige Hotel Troost te Wolvega.

[74]) Hun kinderen waren: a. Johannes Wilhelmus Bosch, geb. 29 Mei 1811, stud. te Groningen, † 9 Juni 1832; b. Eduard Bosch, geb. 3 Jan. 1813, † ald. 23 April 1813; c. doode dochter, geb. 10 Jan. 1815.

[75]) Pompeus Onno van Vierssen, 1e grietman van West-Stellingwerf na de restauratie, 1816—1820. Hij verhuisde in 1819 naar No. 34b.

[76]) Verleden voor notatris A. R. Attema, No. 29. (R. A. Leeuwarden).

[77]) Geregistreerd te Heerenveen 4 Juni 1821. (dépot notaris A. R. Attema).

[78]) Gedeponeerd bij notaris A.R. Attema 28 Juni 1834, geregistreerd te Heerenveen 21 Juli 1834.

[79]) Testament gedateerd Wollenhove 24 Sept. 1803, en verleden voor A. van Baak, scholt van Vollenhove, Blokzijl c.a., geregistreerd te Zwolle 9 October 1824.

[80]) Volgens het bev. reg. van 1830 woonde hij met zijn dienstbode Grietje Kolk op No 139, volgens dat van 1838 op No. 48. In 1850, en 1860—1880, wordt de nummering No 48 veranderd in No. 70. Later No. 253 en 379.

[81]) No. 93 van het cohier der reëele penning.

[82]) Vgl. de „staat van veranderingen" over dat en de volgende jaren.

[83]) Sjoerd Sleeswijk, zn. van Cornelis en Fettje Wegener, geb. Lemmer 19 Dec. 1835, cand.-notaris, burgemeester van West-Stellingwerf, Lid Prov. St. van Friesland, Ridder O.N. ,† Wolvega 22 Dec. 1907, tr Sneek 22 Juni 1864 Margaretha Benthem Reddingius, geb. ald. 20 Juni 1835, † Wolvega 29 Nov. 1902, dr. van Mr. Rutger Adolf en Johanna Hermana Feickens.

[84]) Het gebouw is dan genummerd No 187, later 566.

[85]) Dit waren de kinderen van zijn vroeg-overleden zuster en zwager Tetje Cornelia Sleeswijk en Fonger de Haan.

[86]) Cornelia de Haan, dr. van Fonger en Tetje Cornelia Sleeswijk, geb. Beetgum 23 Jan. 1865, † Wolvega .. Febr. 1944. Haar tweelingzuster Antje de Haan, † Baarn 14 Aug. 1944, tr. Wolvega 3 Dec. 1891 Jhr. Coert Lambertus van Beyma thoe Kingma, geb. Heerenveen 13 Sept. 1860.

BIJLAGEN

Door gebrek aan plaatsruimte zijn de Bijlagen bestaande uit de fragment-genealogieën Canter-de Sighers therBorch, Sickenga en Wigeri (van Edema) niet afgedrukt. Zij zijn gedeponeerd op het Rijksarchief te Leeuwarden.

Wumkes.nl

Personen of Geslachten in plaatsnamen en boerderijnamen?

Door Dr. O. POSTMA

Tot het belangrijkste, wat ons van het gebruik van den grond bij de oude Germanen is overgeleverd, behoort wel de mededeeling van Julius Caesar, waarin hij zegt dat de grond bij hen niet in privaat bezit is, maar jaarlijks door de overheid en de hoofden (magistratus ac principes) onder de geslachten en families (gentibus cognationibusque) die daartoe zijn bijeengekomen, wordt verdeeld. In overeenstemming hiermee wordt dan ook gewoonlijk aangenomen dat, als de Germanen zich in deze streek neerzetten, de geslachten bij het vormen dezer nederzettingen wel een zekere rol hebben gespeeld. Ook in de middeleeuwen en nog lang daarna hadden die geslachten beteekenis. Er zijn streken geweest, waar zij zelfs een groote macht bezaten op het gebied van het landsbestuur, in het bijzonder in Dithmarschen [1]) en ook in ons land is een tijdlang te Bunschoten de verkiezing van burgemeesters, schepenen en raad in hun handen geweest [2]).

Van Friesland is zooiets niet bekend, maar wel is hier soms het onderhoud van een zijl of van een bepaald stuk dijk aan een geslacht toevertrouwd geweest.

Ook had hier de eigenaar van landerijen niet het recht daarover vrij te beschikken, maar moest hij bij vervreemding de goedkeuring van de familie hebben, zoodat bij verkoop aan een ander een lid der familie nog het recht had daartegen op te komen en door „niaarneming" het verkochte voor zich te verwerven. Een andere zaak, waaruit de beteekenis der geslachten blijkt, is

[1]) Speciaal in de 13e en 14e eeuw. Er bestaat echter geen eenstemmigheid bij de geleerden in hoeverre deze geslachten op werkelijke bloedverwantschap berustten of meer kunstmatige formaties waren. Zie hierover: Paul Joh. Fr. Boysen „Büsum eine Kirchspielgeschichte", Kölln, 1888 en Werner Carstens „Geschlecht und Beweisrecht in den Ditmarscher Landrechten, Zeitschrift der Gesellschaft f. Schl. Holst. Gesch. Bd. 69, 1941, p. 1.

[2]) R. Fruin, De Middeleeuwsche Rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht, 's Gravenhage 1903, III p. 184.

Wumkes.nl

dat de geheele familie aansprakelijk is voor de misdaden door een lid van de familie bedreven.

In hoeverre kan men nu deze beteekenis van de geslachten of families (de grens daartusschen is moeilijk te trekken) weerspiegeld zien in de plaats- en boerderijnamen? Indien de nederzettingen werkelijk familiegewijs hebben plaats gevonden, zou men verwachten dat in de dorpen en gehuchten de bewoners nog wel langeren tijd vermaagschapt zouden zijn gebleven en dit zou in de plaatsnamen tot uiting kunnen zijn gekomen. Hier zou men dan dus de namen der geslachten in moeten terugvinden, meer dan in de namen der afzonderlijke boerderijen door één boer bewoond. Maar nu is het opmerkelijk dat het bij oppervlakkige beschouwing juist andersom schijnt te zijn. In de namen van dorpen en gehuchten kan men dikwijls de naam van één persoon lezen, terwijl de namen van boerderijen veelal gelijkluidend zijn met familienamen.

Zoo ontdekken wij direct een persoonsnaam in de namen van de friesche plaatsen: *Jellum*, *Tjalhuizum*, *Haayum*, *Hiddum Sydswerd*, *Getswerd*, *Hidaard*, (*Hidawerd*) *Hilaard*, (*Hilawerd* enz. De boerenplaatsen daarentegen heeten, ik neem de oudste die ik in Sipma I vind: *Beninga* goeth te Weidum, *Lionigha* goeth te „Hanis" (Harns onder Winsum), *Epeka* goeth te Beers, *Sippema* hus in Eeslawald, *Eppama* huys te Holwerd enz. Alleen *Epeka* goeth schijnt hierbij naar een persoon *Epeke* of *Epeka* genoemd te zijn.

Nu moet opgemerkt worden dat de eerste indruk wel wat verandert als men vele dorpsnamen in hun oudsten vorm beziet. Zoo hebben de namen op *ens* veelal een ouderen vorm op *inge* of *inga*, zooals Stiens (*Steninge*), Waaksens (*Wasginge*), Friens (*Frenigge*) enz. Verder zijn er andere, waar een dergelijke uitgang meegewerkt heeft aan den naam, zooals *Dockynga* (later Dokkum), *Ethelinge* (later Jelsum) [1]), *Mackinge* (later Makkum) enz. Deze vormen op *inge* of *inga* hebben geheel het uiterlijk van geslachtsnamen en meestal wordt dan ook aangenomen dat ze dit zijn. Nog duidelijker schijnt dit bij plaatsnamen als *Abbingawier* (later Engwier), *Allingawier* en dergelijke, waarbij men onmiddellijk denkt aan een geslacht *Abbinga* of *Allinga*, welk geslacht dan die wier zou kunnen hebben aangelegd.

Het schijnt dus wel dat wij hier iets van heel anderen aard

[1]) Niet *Jellum*, zooals Buitenrust Hettema in de Nom. Geogr. Neerl. IV meent. Ik hoop dit elders aan te toonen.

Wumkes.nl

hebben als bij *Hilawerd* bovengenoemd. Dit moet toch haast wel de *werd* zijn (natuurlijke hoogte door water of tenminste door laag land omringd), waar *Hila* of *Hile* zich gevestigd heeft of een belangrijk persoon is. Wij moeten dus de vraag stellen: zijn er inderdaad tweeërlei soorten van nederzettingen, die naar één persoon genoemd en die naar een geslacht genoemd, of is misschien één van die beide gevallen maar schijn? Wij laten daarbij de boerderijen voorloopig rusten.

I. Plaatsnamen

Wij zullen ons dus in de eerste plaats bezig houden met de dorpen, waarbij we ook de steden zullen rekenen en de gehuchten of buurten. Daarbij merken we op, dat we ook de kleinste groep huizen, die een eigen naam draagt, een gehucht zullen noemen. Tusschen dorp en gehucht is de grens moeilijk te trekken, maar dit is ook niet noodig, daar er ten opzichte van de naamgeving geen verschil tusschen is. Men zal in den regel aan het dorp den naam gegeven hebben van één der buurten, waaruit het bestond en dat als het voornaamste beschouwd werd.

Daar het onze bedoeling is de namen alleen te bespreken voor zoover zij gevormd zijn met behulp van een persoons- of geslachtsnaam, behoeven we niet uit te weiden over de velerlei wijzen, waarop de namen in het algemeen gevormd kunnen worden en over de beteekenis van de samenstellende deelen daarvan. In het bijzonder zullen we nu beschouwen de plaatsnamen, die met behulp van een geslachtsnaam schijnen te zijn samengesteld en we willen nagaan of het inderdaad een geslachtsnaam is, die tot de vorming aanleiding gegeven heeft.

Dit zijn vooral de plaatsnamen, waarvan boven reeds sprake was, oorspronkelijk uitgaande op *-ing*, *-inge*, *-inga* en derg. [1]) of op deze achtervoegsels gevolgd door *hem* (him, heim, heem), *wier*, *huizen* enz. Voorbeelden hiervan zijn Bozinghim (later Bozum), Allingawier en Idsegahuizen. De gewone opvatting hieromtrent — we hebben dit reeds aangeduid — is dat het eerste de *him*, of het *heem*, is, genoemd naar het geslacht *Bozing*, het tweede de *wier* van het geslacht *Allinga*, het laatste de *huizen*, waar het geslacht *Idsega* of *Idsinga* woont. Dit zou dan

[1]) Wij zullen op deze niet verder ingaan, daar hier waarschijnlijk toch meestal ook een woord als *hem* enz. moet bij gedacht worden.

Wumkes.nl

langs dezen weg gaan: een afstammeling van *Alle* heet *Alling*; *Allinga* is hier de gen. plur. van; *Allingawier* is dus de *wier* van de afstammelingen van Alle of de wier van het *geslacht Allinga*

Zulke plaatsnamen heeft men ook veel in het Vlaamsche gebied van België en Noord-Frankrijk. De taalgeleerde Mansion en andere Vlaamsche geleerden verklaren zoo b.v. *Sumaringahem* genoemd in 815 ais het heem der kinderen of afstammelingen van Sumar [1]). Thans is de naam Zomergem.

Lindemans [2]) geeft een groot aantal zulke plaatsen aan. Wanneer wij deze lijst echter nauwkeurig nagaan, blijkt maar een deel daarvan de theoretisch juiste uitgang *ingahem* te hebben; er zijn ook vele bij op *ingehem* en *inghem.* Ik noem *Pettingehem* (864), *Adalfridingehem* (703), *Morninghem* (839); de vroege jaartallen bewijzen m.i. dat men al deze vormen moeilijk als producten van afslijting uit die op *ingahem* kan beschouwen. De genoemde geleerden schenken echter aan deze afwijkende vormen weinig aandacht en nemen aan dat zij evengoed uit geslachtsnamen ontstaan zijn.

Een andere streek rijk aan zulke namen is het Angelsaksische Engeland. In de oorkonden daarop betrekking hebbend zijn het de plaatsnamen op *-ingaham* en *-ingatun* die geheel met de bovengenoemde overeenkomen. *Ham* is hier wat ons *heem* is en *tun* of *tune*, overeenkomend met ons *tuin*, duidt een *omtuind* of *omheind* terrein aan. De eerst bedoelde namen gaan nu nog op *ham* uit, de laatste meest op *ton.* [3]) Voorbeelden zijn *Beringaham* (nu Beringham) *Tudincgatune* (Teddington), *Pepingaburnan* (Pangboarne), *Wallingeforde* (Wallingford) en dergelijke. Maar nu is er een opmerkelijk verschil in opvatting tusschen de Engelsche en de Vlaamsche geleerden aangaande de namen, waarin in plaats van *inga* de achtervoegsels *inge* en *ing* voorkomen. Kemble en in navolging van hem de Anglosaxon Dictionary van Bosworth and Toller [4]) schrijven hieromtrent: men moet met die patronymica op *ing* oppassen. Verder: „*it is by no means enough* that a name should end on *ing* to convert it into a genuine

---

[1]) Zie: „Nomina Geographica Flandrica" in het bijzonder Studien II en V, en J. Mansion „Oud Gentsche Naamkunde" 's Gravenhage 1924.

[2]) Zie: J. Lindemans „Toponomische verschijnselen" in Studien V, bovengenoemd.

[3]) Hier zijn meest gebruikt: J. M. Kemble „Codex diplomaticus aevi saxonici" T III. London 1845 en B. Thorpe, diplomatarium Anglicum Aevi Saxonici, London, 1865.

[4]) Zie daar bij: *-ing.*

Wumkes.nl

patronymic." Integendeel het is een eigenschap van die uitgang dat zij in sommige plaatsnamen slechts een tweeden naamval uitdrukt. Zoo is „*Aedelwulfinglond*" precies hetzelfde als *Aedelwulfeslond*"; het is dus het land van Aedelwulf en niet dat van de familie Aedelwulfing. Evenzoo is *Wulfbaedingtum* de *tun* of de woning van Wulfbaed. De beste zekerheid, dat men met een patronymicum te doen heeft, bestaat als er een genitivus pluralis is. Maar dat is alleen het geval bij vormen op *inga.*

Wanneer wij nu zien hoe Kemble dit in de praktijk toepast [1]) dan vinden wij daar in Appendix A. een lijst van de geslachten, naar wie de plaatsnamen zouden genoemd zijn, die in de door hem uitgegeven oorkonden voorkomen. En uit die lijst blijkt dan, dat hij wel als geslacht erkent de *Grundlingas* afgeleid uit den plaatsnaam *Grundlinga broc*, maar niet *Tidredingas* uit *Tidredingford*. Dit is consequent, maar ook de plaatsnamen *Mithaminge merke* en *Hoppinge* gebruikt hij, hoewel *inge* toch niet een duidelijke 2e naamval meervoud voorstelt. Nog erger is het als hij verder uit de tegenwoordige plaatsnamen de oude geslachtsnamen construeert, zooals de *Ballingas* uit *Ballingham*, zonder er zich van te vergewissen of er een oudere vorm met *inge* of *inga* geweest is.

De Engelsche geleerden uit den tegenwoordigen tijd [2]) die zich met deze zaken bezig houden zijn iets verder naar den kant van de Vlaamsche opvatting gegaan [2]). Zij beschouwen *-ingaham*, *-ingeham* en *-ingham* als geheel gelijkwaardig, zoodat zij alle op een geslacht betrekking hebben; maar zulk een gelijkwaardigheid geldt niet voor de samenstellingen met *tun, feld* en *leah.* De namen op *-ingtun*, (die veel voorkomen), hebben dus betrekking op een *persoon*, terwijl die op *ingham* voor een *geslacht* gelden. [3])

Verder laten zij duidelijk uitkomen, dat de bedoelde vormen op *-inga* enz. geen echt patronymicum behoeven voor te stellen, maar niets meer uitdrukken dan dat zij betrekking hebben op het „volk" van den persoon, uit wiens naam de *-inga*-naam is voortgekomen. Dit „volk" kan zijn geslacht zijn, maar ook zijn huisgenooten en slaven of ook de groep „settlers" aan het hoofd waarvan hij staat.

Een stap verder gaat Carsten in zijn boek over de *-ingen* na-

---

[1]) J. M. Kemble „The Saxons in England", London 1849.
[2]) Zie de uitgaven van de „English Place-name Society" vooral Vol. I Part 1 en 2. Dan E. Ekwall „English Placenames in *-ing*", Lund enz. 1923.
[3]) Zie p. 42 van Part 2.

Wumkes.nl

men van de streken langs de zuidelijke Noordzeekust,[1]) waarin ook plaatsnamen uit Friesland, Groningen en Drente besproken worden. Zijn meening betreffende het suffix *-ing* wordt uitgedrukt als volgt, ,,Die adj. Function des *-ing* ist auch im Germanischen noch deutlich zu erkennen in den alten Stammkompositionen des Typus *-ingheim*, *-ingtun*, *-ingstedt* u.s.w. worin das *ing* an einen Personennamen tritt und mit ihm zusammen ein urspr. Adj. darstelt". Verder ,,Bemerkenswert und meines Wissens noch bei weitem nicht genug beachtet ist die lange Fortdauer dieses lebendigen adj. *-ing* Gebrauchs bis ins hohe Mittelalter hinein [2]). Zulke vormen op *-ing* kan men ook door den tweeden naamval van den persoonsnaam vervangen.

Hierbij sluit zich wel aan wat door schrijver dezes werd uitgesproken over de friesche namen op *-inga* in zijn artikel ,,Over het ontstaan der oudste Friesche geslachtsnamen." [3])

Toch onderscheidt Carsten ook nog jongere *-inga* -plaatsen, die naar geslachten benoemd zouden zijn. Hij rekent daartoe *Heringa* state en dergelijke adellijke huizen, maar ook dorpen als *Abbingawier* en *Idsegahuizen*, er daarbij geen rekening mee houdend dat deze op terpen gebouwde dorpen heel wat ouder zullen zijn dan het jaar, waarop zij voor het eerst genoemd worden. Ik zou mij dus wat het laatste betreft niet bij hem willen aansluiten. Wel zouden waarschijnlijk de op laagveen gelegen plaatsen *Doniaga* en *Goingarijp* hiertoe gerekend kunnen worden en misschien *Osingahuizen*.

Een sprekend voorbeeld van het door Carsten bedoelde adjectivisch gebruik van *-inga* heeft men in de oorkonde uit Sipma I p. 131, waar wij lezen: ,,I t e m d i t l a n d .... h e e t O t t i n g h a f e n n e h w a n t h i o f o n b r o e r O t t a t o e N e s w t k o m m e n i s." Geheel in overeenstemming daarmee is wat wij in een andere oorkonde van Sipma I (p. 309) vinden waar wij *Bwingha* claester vinden inplaats van *Buwe*claester of als in Oostfriesland *Weppe* warf afwisselt met *Weppynge* weerf (Ostfr. Urkundenbuch N° 1561 en N° 1648). Ten duidelijkste blijkt hieruit dat men met het achtervoegsel *-inga* adjectiva vormt, die niets met geslachten te maken hebben.

---

[1]) Aus Hansischem Raum Bd. 2: R. H. Carsten ,,Die *-ingen* Namen der südlichen Nordseeküste", Hamburg 1937.
Zie ook nog: Beiträge zur germ. Stammeskunde 3 Heft: ,,Chauken, Friesen und Sachsen", Hamburg 1941 van denzelfden schrijver.

[2]) Zie p. 16 van het eerstgenoemde boek.

[3]) Saxo Frisia, 3e jaargang no 1 en 2.

Wumkes.nl

Als wij dus in de levensgeschiedenis van Bonifatius lezen van een zekeren Abba, die toezicht heeft bij het opwerpen van een terp, kunnen wij ons zeer goed voorstellen, dat zulk een terp den naam *Abbinga*-terp zou kunnen krijgen inplaats van het meer gewone *Abba*-terp, en is het ook mogelijk dat zoo de naam van het dorp Abbingawier, bovengenoemd, ontstaan is.

Latere voorbeelden van zulke adjectivische vormingen met behulp van *-inge* enz., en nu niet uit persoonsnamen zijn: *Pyarringe* schar (te Piaam) [1]), *Aestereynga* meynte [2]), *Oosterseingen* landen [3]) en dergelijke. In de provincie Groningen vond ik, te Helpman in 1335, *Postinge* tende" in het volgende verband: Item per Radingum Post 40 uncias de decima dicta Postingetende. [4]) Deze *Postinge* is blijkbaar uit *Post* ontstaan; dit kan zijn geschied uit den toenaam Post van den bedoelden persoon, het kan zijn ook dat deze toenaam en de naam van de tiende beide ontstaan zijn uit een bepaalde Post daar ter plaatse. Dit maakt echter niet veel verschil.

Van denzelfden aard is ook de naam „*Oelthoevinge* lant" in Overijsel, waarmee bedoeld wordt land „horich in *den Oildenhoff*" van den bisschop van Utrecht. [5])

In Friesland kan voor dit *-inga* ook *-ma* gebruikt worden. Zoo vinden we in 1467, dat het goed van *Oena* Wybrantzoen te Aenghwird „*Oenema* gued" genoemd wordt. (Sipma I p. 121). Op dezelfde wijze vinden we in 1543 te Wirdum een „*Oenema* leen" genoemd, dat in het Register van den Aanbreng van 1511 nog niet als zoodanig bestaat. De ertoe behoorende landerijen zijn dan echter het eigendom van *Ona Tzalinck zn.*, naar wien blijkbaar het bedoelde leen zijn naam kreeg. [6]) Nog een voorbeeld van hetzelfde levert de „*Schoolma weg*" onder Surhuisterveen, die wij herhaaldelijk in de Procl. Boeken van Achtkarspelen genoemd vinden. Deze moet, naar zijn ligging te oordeelen, wel genoemd zijn naar de *Roode School* daar ter plaatse. Ook *Schoolma leijen* worden daar genoemd. Hetzelfde geval heeft men ongeveer als er een stuk land, de *Kote* genoemd, een ander stuk bij

---

[1]) Ben. Boeken p. 290b.
[2]) Sipma III p. 1.
[3]) Charterb. I p. 364.
[4]) Oorkondenboek van Groningen en Drente, I no 340.
[5]) K. Heeringa, Rekeningen van het bisdom Utrecht. Eerste deel, Tweede stuk (Werk. Hist. Gen. 3e Serie N 50) p. 651.
[6]) B.B. p. 79b en R.v. d. A. I p. 38.

Wumkes.nl

zich heeft dat *cleijn Cotema* heet. (Ben. B. p. 233[b]). Ik vat dit *Cotema* op als „bij de *Kote* behoorend".

Als we de boerderijnamen bespreken zullen we gelegenheid hebben meer voorbeelden aan te halen, het komt mij voor dat de m o g e l ij k h e i d van het ontstaan van zulke vormen op *-inga* en *-ma* zonder dat er een geslacht behoeft geweest te zijn, al wel gebleken is. De w a a r s c h ij n l ij k h e i d dat zoo iets bij de plaatsnamen geschied is, zal nu nog verder onderzocht moeten worden.

Als aanwijzing daarvoor kan in de eerste plaats dienen het afwisselen van de gewone genitief (op *es* of *en*) met de vormen op *-ing*, *-inge*, *-inga*. Carsten (l.c.) geeft daarvan al eenige voorbeelden uit Oldenburg, zooals afwisseling van *Sillenstede* en *Sillingstede* en derg. In Angelsaksische oorkonden vindt men *Wieghelmestun* dat later *Wigelmignctun* wordt, [1]) en *Coludesburh* dat later *Coldingham* genoemd wordt. [2]) Hierbij kunnen we nog plaatsen: *Brunan* burh, bij welke sterkte *Bruninga*feld ligt. [3]) Zoo hebben we in Zeeuwsch Vlaanderen een plaats, die in de 9e eeuw *Cumbinga* scura heet en in de 10e *Combes-* of *Cumbes* scura. [4]) Zulke gevallen zijn vrij zeldzaam, maar zeer algemeen is het dat in een zelfde streek of plaats van beide soorten namen bij elkaar voorkomen, zooals *Aimesham* en *Ablratishem* met *Winningahem* en *Rakingahem* in hetzelfde kanton van het departement Pas-du-Calais. Hetzelfde zien wij ook wel in eenzelfde Angelsaksische oorkonde.

Nog meer afwisseling is er tusschen de vormen, uitgaande op *-ing*, *-inge en -inga*, onderling. [5])

Uit een en ander blijkt wel dat deze verschillende vormen niet zulke scherpe onderscheiden typen voorstellen als wel gemeend wordt. Daaruit volgt de onwaarschijnlijkheid dat de eene naamsoort steeds met een persoon, de tweede met een geslacht verbonden gedacht moet worden.

---

[1]) Zie „Eng. Place-name Soc." Vol. I part II p. 42. De hier bedoelde afwisseling is niet onschuldig geweest aan de bovenvermelde aparte opvatting aangaande den namen op *-ingtun*. Maar hoe staat het dan met het tweede voorbeeld hier genoemd?

[2]) The Saxons in England, Appendix D.

[3]) Anglosaxon Dictionary op die woorden.

[4]) J. Mansion l.c. p. 126.

[5]) Iets overeenkomstigs hebben we ook later met de *geslachtsnamen* in onze streken, waar namen als *Bruning* en *Lamberting* in Overijssel afwisselen met *Eminge* en *Hoitinge* in Drente en *Gaikinga* en *Goslinga* in Groningen en Friesland.

Wumkes.nl

Het voornaamste bewijs in dezen ligt echter hierin opgesloten dat in de meeste dezer streken geen geslachtsnamen, op de gewone manier gebruikt, bestonden in den tijd, waarin de meeste van deze plaatsnamen moeten ontstaan zijn. Terwijl de bedoelde plaatsnamen al voorkomen in de oudste overgeleverde bronnen, dus al vóór of omstreeks 800, komen de geslachtsnamen in Noordwest Europa eerst in de 12e eeuw op, het eerst bij den adel, en dan langzamerhand afdalende tot de lagere standen. Heintze [1]) vermeldt de eerste familienamen te Keulen in 1106, te Straatsburg in 1129, te Zurich in 1145 enz. In Friesland vinden wij in de laatste helft van de 12e eeuw nog slechts een paar. In de kroniek van Mariengaarde hebben we *Hezelinga* viri en „Tammo is est *Thiadmera*," bij Emo en Menko alleen *Uluinga*. Dan zijn er nog de *Ludingamannen*, die het klooster Luinkerk stichtten, en daarmee zal het wel zijn afgeloopen. In de oudere bronnen, de registers der eigendommen en inkomsten der kloosters Fulda en Werden komt geen enkele dubbele naam voor, vóór de 12e eeuw. Als men dus de namen *Tockingen* (als pagus) en *Dockynchirica* (als plaats) aantreft in de 8e eeuw is dit 400 jaar vóór den tijd der familienamen; *Doccinga* (9e eeuw) en *Deddingiwerbe* (855) komen nog 300 jaar vóór dien tijd; *Diphinghem* (8e eeuw) weer 400 jaar enz. *Allingawier* en *Abbingawier en Idsegahuizen* zijn niet uit zoo ouden tijd overgeleverd, maar daar zij op flinke terpen gebouwd zijn zullen de plaatsen en waarschijnlijk ook de namen toch weer veel ouder zijn dan de 12e eeuw. Dus het bezwaar blijft bestaan .Toch zijn er ook op die wijze benoemde, niet vroeg overgeleverde, plaatsen, welke niet op terpen liggen, en waarvoor de redeneering dus niet doorgaat.

Nu moeten er nog twee zaken opgemerkt worden. Het eerste is, dat er een streek hier besproken is, waar de geslachtsnamen vrij wat eerder voorkwamen dan in de streken van de zuidelijke Noordzeekust, n.l. Engeland. We hebben daar al uit het midden van de 8e eeuw in de levensgeschiedenis van St Guthlac de mededeeling dat deze zijn naam kreeg „ex appellatione illius tribus quam dicunt Guthlacingas"; wij zien dus dat die tribus (stam of geslacht) een naam had afkomstig van den oervader, welke in dat geslacht overerfde. Ook in het epos Beowulf (einde 8e eeuw) en de Travellers song komen vele stam- of geslachts-

[1]) Heinze-Cascorbi „Die deutschen Familiennamen" 6e Auflage, Halle 1925.

[2]) Zie: „English Place-name Society" Vol I Part I p. 168.

Wumkes.nl

namen voor. Daarbij moet echter wel in het oog worden gehouden dat deze geslachten veelal hun naam hebben van een held of mythisch persoon en dat zij volstrekt niet op één lijn gesteld kunnen worden met geslachten van gewone menschen. In de Angelsaksische oorkonden zijn de geslachtsnamen dan ook zeer zeldzaam, zoodat ik in de bovengenoemde bronnen maar een hoogst enkele heb kunnen vinden. Hoewel er dus hier eenige twijfel blijft bestaan, ben ik voorloopig toch g*eneigd ook in dit* geval de bedoelde redeneering als geldig te beschouwen.

De tweede zaak, zooeven bedoeld, is dat we er ook rekening mee moeten houden dat de *inga*-namen niet bepaald geslachtsnamen in den gewonen zin behoeven voor te stellen, maar ook een andere groep kunnen aanduiden, welke in het algemeen zou kunnen worden aangegeven door den naam „N's volk" .In dat geval geldt het bezwaar van het ontbreken der geslachtsnamen in dien tijd natuurlijk niet in die mate .Ik vestig er echter de aandacht op, dat wij daarbij vrij ver van de gewone opvatting: „een groep door bloedverwantschap verbonden" kunnen afraken. Nemen we b.v. aan dat onder „volk" de huisgenooten (dienstbaren of slaven inbegrepen) worden verstaan, dan zijn we praktisch zeer dicht bij de hier verdedigde opvatting gekomen, dat de persoon zelf alleen bedoeld is. Het maakt weinig verschil of men onder *Allingawier* de *wier* verstaat door *Alle* bewoond of door *Alle* en zijn gezin.

We willen nu nog eenige zaken noemen, geëigend om het vreemde, dat er misschien mag liggen in de gedachte: „een dorp naar één persoon genoemd," eenigszins te verminderen.

In de eerste plaats zijn er een aantal dorpen, die naar één persoon genoemd zijn, omdat deze de stichter of één der voornaamste stichters was van de kerk van dat dorp. Hiertoe behooren de friesche dorpen *Dodakirka* (later Nijland) en *Menerdkerke* of *Menardiskerka* (Minnertsga) en het Groningsche *Grijpskerk.* In Zeeland zijn er verschillende zulke dorpen als *Meliskerke*, *Serooskerke*, *Poppekerke* enz. In de tweede plaats kunnen ter vergelijking worden aangevoerd de Warfen der Noordfriesche halligen. Deze warfen of terpen bevatten een aantal boerenhuizen, tot tien of twaalf toe, wier bewoners het bijbehoorende land gemeenschappelijk gebruiken (en ook gewoonlijk in eigendom hebben), en toch zijn de warfen naar één persoon genoemd. Afgezien dan van namen als Neuwarf, Norderwarf en dergelijke. Zij heeten *Peterswarf*, *Hayenswarf*, *Bandixwarf*, *Volkertswarf*

Wumkes.nl

enz.; *Peter*, *Haye* enz. is de naam van een der bouwers die het initiatief tot het aanleggen nam, of die als „bohlskurator" of „fennenman" in dien tijd het opzicht over de fennen had.

Nog kunnen we noemen de namen, bij het verdeelen van de grootere gemeenscharren te Hindeloopen in de 18e eeuw, gegeven aan de stukken land daarbij gevormd en die toch ook weer verschillende eigenaars hadden. Deze werden als regel genoemd naar een der grootste eigenaars, die dan ook de administratie op zich nam. Zoo krijgen we een *Burgemeester Anne Klases* stuk, een *Ippe Alerts* stuk enz. Als we nu bij de oudere fennen de namen *Doedefenne*, *Hissefenne* enz. aantreffen ligt het voor de hand om aan te nemen, dat dit naamgeven in dien tijd, toen de menschen slechts één naam hadden, op dezelfde wijze toeging.

Als mijn onderstelling de juiste is, hebben wij zelfs in Molkwerum iets geheel overeenkomstigs gehad met hetgeen bij de naamgeving der dorpen, in het vorige besproken, zou zijn geschied. Bij de gemeene fennen van Molkwerum treffen wij n.l. 2 soorten van namen aan verband houdende met persoonsnamen: 1e namen als *Sjoerdsfenne*, *Saeckle*fenne en *Sipke*fenne 2e namen als *Sickma*fenne, *Jaaxma*fenne en *Saax*mafenne. De eerste schijnen dus van voornamen, de tweede van familienamen afgeleid. Maar nu waren daar in dien tijd in het geheel geen familienamen! Terwijl deze fennenamen er al in 1666 zijn, treffen wij in de naamlijsten der Molkwerumer burgers van 1748 en 1749 nog geen familienamen aan: allen heeten Rinke Sipkes, Jarich Saskers of iets dergelijks (met den vadersnaam),met slechts één uitzondering (van den schoolmeester Jacob Rinja, die wel geen Molkwerumer van geboorte zal zijn geweest). Ik vermoed dan ook dat Sickma fenne zijn naam heeft gekregen van zekeren Sicke, Saaxma van Saax, welke naam in die streken voorkomt en Jaasma van een Jarich of Jaaij.

Ook in Hindeloopen vinden we in 1672 en ook nog in 1748 slechts enkele familienamen.

II Boerderijnamen.

1. Over boerderijnamen is weinig geschreven. Vrij wat stof is verzameld in het boek „Boerderijnamen" door P. Vinc. van Wijk [1]), maar dit werk bevat niet zooveel historie. Aangaande

[1]) P. Vinc. v. Wijk O. Carm, „Over Boerderijnamen" Oldenzaal 1927.

Wumkes.nl

Friesche boerenplaatsen vinden we veel gegevens in Deel IV van het Friesch Woordenboek met Friesche naamlijst van Johan Winkler. In de Nomina Geographica Neerlandica vindt men in verschillende deelen stof, maar weinig „theorie"; ik heb alleen aangeteekend uit Deel III van Johan Winkler „Sommige Geldersche plaatsen in oorsprong en beteekenis" en een belangrijk artikel van C. J. Snuit in Deel VI over „De Gewaarde erven in het kerspel van Enschede". Maar overigens heeft men zich in deze, en ook in de Nom. Geog. Flandrica niet veel met de boerderijnamen bezig gehouden.

Als men de namen der boerderijen beschouwt, zooals men ze aantreft in de Oorkonden van Sipma, Register van den Aanbreng en Beneficiaal-Boeken, dan ziet men dat ze in den ouderen tijd haast zonder uitzondering van dezen aard zijn: *Beningagoeth*", *Eppama huys*" en derg. In den lateren tijd, zooals wij ze leeren kennen uit de Proclamatie-Boeken en uit Winkler worden ze meer zathe of state genoemd, zooals b.v. bij Winkler *Abbema Sate* te Wieuwerd en *Abbema state* te Kollum. Onder *sate* wordt dan een gewone boerderij verstaan, onder state meestal een voorname, vooral adellijke boerderij of heerenhuis. Zeer consequent gaat men daarbij echter niet te werk; in het eene dorp heeten alle boerderijen sate ook de adellijke, zooals te Kimswerd in het R. v. d. A. van 1546 (zoo is daar ook een *Bonga saet*), terwijl men in de naburige dorpen Midlum en Herbayum wèl states heeft, zooals b.v. zelfs de kerkeplaats „*Sinte Nicolaas Staten* te Midlum. [1]) Ook de namen *erve, land, heerd* (Kollumerland) en *stelle* komen voor; en nog veel meer.

In Groningerland zijn meest gebruikelijk *heerd*, *heem* en *ste* (Assema heert, Sickema sté enz.); in zandstreken wel *were* of *waar*. In Drente is het meest *hus*, maar ook wel *goed* of *erve*. In Oostfriesland *heerd*, *weer* of *erve* en meer naar het Noorden ook *bool*; meer naar het Oosten *hof* en *gut*. In Overijsel en Gelderland veelal *hof* (hove, hoeve) en *hus*. Uit Holland zijn er uit de oudere tijden niet zooveel namen van boerderijen overgeleverd, maar meestal is het dan *hove* of *hofstede*.

Maar in al deze streken is voor den ouderen tijd de gewone vorm: een geslachtsnaam gevolgd door een algemeen aanwijzend

---

[1]) De oorspronkelijke beteekenis van state of staten schijnt huisstee te zijn, zoodat men zelfs de uitdrukking kan tegenkomen „staete van de zaete". Dit kan blijken uit opsommingen als „staten fennen thuyn ende die blocken of „die Stathen ende die tuyn myt het appelhoff" R. v. d. A. p. 304 en 287.

Wumkes.nl

woord, waarbij echter dit laatste dikwijls wordt weggelaten. Zoo vindt men in Friesland *Dotinga* voor *Dotingastate* en *Hiddama* voor *Hiddama sate*. Vooral in Saksische streken is dit zeer algemeen. Zoo heeft men in Drente: *Campinge* voor *Campingehus*, in Overijsel eenvoudig: *Lansing* en *Lamberting*, in Gelderland *Bettinck* en *Willinck*.

Het aantal boerenplaatsen waarvan namen bekend zijn loopt in de verschillende deelen van de provincie Friesland zeer uiteen. Men krijgt hiervan eenigszins een overzicht uit de gedrukte Stemregisters van Oostergo, Westergo en Zevenwolden van 1640, 1698 en 1728. Men vindt daarin naast de eigenaars van de stemmen voor het jaar 1640 en deels eerst voor 1698 ook dikwijls de namen van de boerenplaatsen, waaraan die stemmen verbonden waren, opgegeven. Nu kan men daar niet al te veel op aan; er zijn verschillende grietenijen waar in het geheel geen namen worden opgegeven, (zelfs voor geheel Zevenwouden ontbreken ze) terwijl toch, naar uit andere gegevens blijkt, in elke grietenij wel boerderijen met namen voorkomen, maar toch meen ik dat voor verschillende grietenijen hier een vrij goed overzicht wordt gegeven. We vinden daar de meeste namen in Oostergo in de grietenijen: Ferwerderadeel (29% der boerenplaatsen heeft een naam) Westdongeradeel (71%), Oostdongeradeel (39%) en Idaarderadeel (76%). En in Westergo: in Barradeel (44%) in Franekeradeel (26%). [1]) Grietenijen met zeer weinig boerderijnamen (nu uit andere gegevens, als Procl. Boeken en derg. blijkend) zijn Lemsterland, Haskerland en Doniawerstal, in het algemeen streken met lagen veengrond en ,,doorgaande of opstrekkende plaatsen. In het geheel geen boerderijnamen heeft men in Hindeloopen en Molkwerum (inden ouderen tijd). Dit laatste heeft zijn goeden grond hierin, dat er daar ook geen eigenlijke boerderijen zijn, het zijn slechts huizen met wat verstrooide stukjes land en kleine aandeelen in gemeenscharren. Dat er op het laagveen zooveel minder namen gevonden worden dan op de klei (het zand vormt hier een tusschengeval) zal wel hiermee samenhangen dat de veenplaatsen niet zulke belangrijke ,,persoonlijkheden'' met eigen karakter vormen als de kleiplaatsen: van geringer waarde en allemaal in één rij. Zoo krijgen ook alleenstaande villa's eerder een eigennaam dan een aantal in een rij staande burgerhuizen.

[1]) Maar dit is zeker zeer onvolledig.

Wumkes.nl

Verder is er ook nog wel eenig verschil tusschen de verschillende deelen van de kleistreek onderling. De geheele Zuidwesthoek heeft, in aansluiting aan Hindeloopen en Molkwerum, minder namen dan het overige deel van de klei. Maar dan is er nog dit verschil tusschen de kern van Westergo en het overige deel van Westergo en Oostergo tezamen, dat de eerst genoemde streek het land van de kleine gehuchten is. Deze gehuchten, (waarvoor vooral Tjum en Wommels kenmerkend zijn) hadden al namen toen men de afzonderlijke boerderijen met een vasten naam ging benoemen. Dit blijkt wel uit die namen zelf als *Tallum*, *Teetlum*, *Tritsum*, *Laakwerd* enz. onder Tjum en *Tellens*, *Letens* enz onder Wommels.

Men had daar dus niet zooveel behoefte aan boerderijnamen als in de andere genoemde streek. Dit blijkt duidelijk als men het R. v. d. A. van 1511 (of 1514) voor Tjum en voor Wommels vergelijkt met een dorp in Oostergo. De boeren te Tjum heeten dan *Meynert* en *Wopcke Tallem* of *Frerick toe Tritzem* en *Olfert toe Tritzem* enz. [1]); die te Wommels *Gerbe Tellens*, *Sicke Tellens*, *Baucke Tellens* enz. [2]). Maar de boeren te Foudgum in Westdongeradeel heeten *Eeke Mellama*, *Meynert Hemstera*, *Renick Pibema* enz. [3]) In de eerst genoemde streek schijnen de afzonderlijke boerderijen in die gehuchten dus geen aparte namen te hebben, in de tweede wel. Dit wordt ook bevestigd door de namen der stemmen of plaatsen in het Stemregister. Er zijn dan te Tjum 4 plaatsen met aanduiding „*Tallum*' of „*op Tallum*" en 3 met „*tot Tritsum*", te Foudgum heeten de plaatsen *Mellema*, *Heemstra* en *Piebema*. Bij gehuchten van 2 plaatsen vindt men deze nogal eens aangeduid met groot en klein, als *groot en klein Ropens* (onder Almenum), *groot en klein Miedeindt* (onder Hallumer Uitburen) enz.; de aanduidingen groot en klein komen echter ook bij meer moderne namen voor, als Hermana, Wijtsma enz. Als een gehucht meer dan twee boerderijen bevat, zijn andere aanwijzingen noodig; men kan de boerderijen nu aanduiden met den voornaam van den bewoner. Het komt echter ook voor dat in dat geval toch geslachtsnaamen gebruikt worden zooals bij de gewone naamgeving.

2. Over deze geslachtsnamen, voor zoover zij in de

---

[1]) J. C. Tjessinga „De aanbreng der vijf deelen van 1511 en 1514" Afl. I p. 41 en 42.

[2]) Hs. op het Rijksarchief te Leeuwarden.

[3]) R. v. d. A. Dl I p. 133.

Wumkes.nl

boerderijnamen voorkomen, zullen we het dus nu moeten hebben. Het is nu een ander geval dan bij de plaatsnamen van hoofdstuk I; deze laatste waren er meest lang voor de geslachtsnamen, waaruit we concludeerden dat ze slechts schijnbaar uit geslachtsnamen waren afgeleid.

Dit is nu *niet* het geval: in deze streken zijn de geslachtsnamen en de boerderijnamen ongeveer tegelijkertijd verschenen. In het laatst van de 12e eeuw ziet men ze komen. Voor de provincie Friesland vindt men de oudste geslachtsnamen op een enkele na in de kroniek van Mariengaarde, waarin er ongeveer een 22 tal voorkomen. In dezelfde kroniek worden een 5tal namen van huizen genoemd, waarbij echter een „castellum of stins. Het zijn *Benardebure* (wat wel *Bernardebure* zal moeten zijn), *Ethelgerabure*, *Kampenggabure*, *Isgerda-domus* en *Rembrechta castellum*. Zij zijn dus alle op de bekende wijze gevormd; *bure* beteekent hier *huis*.

We kunnen nu uit de genoemde kroniek een paar fragmenten van geslachtsregisters afleiden, waarbij ook de huisnamen voor den dag komen, zoodat wij misschien gelegenheid zullen hebben iets te weten te komen aangaande die huisnamen. [1])

Het eerste fragment is het volgende:

Kempo van Blija — Wibrandus de Kampenggabure — Dodo Kampengga × zuster van abt Sidachus — Wibrandus Kempinga, Kempo, Bava

Bava × Guido Elgera de Ethelgerabure — Titardus Ethelgera, Ethelgerus (abt van Mariengaarde), Wibrandus, 3 dochters in klooster Nazareth.

Terloops merk ik op dat de voornamen vrijwel naar de tegenwoordige manier schijnen te zijn gegeven. Tweemaal is een

[1]) Hierbij is gebruikt: A. W. Wijbrands „Gedenkschriften van de abdij Mariengaarde in Friesland", Leeuwarden 1879. Zie hierover ook het boven geciteerde artikel van schrijver dezes in Saxo-Frisia".

Wumkes.nl

Wibrandus naar zijn grootvader genoemd, eenmaal een *Bava* naar haar vaders zuster en waarschijnlijk eenmaal een *Ethelgerus* naar zijn grootvader van vaders zijde. (Van de opeenvolging in leeftijd is niets bekend).

Het tweede fragment is:

Bernardus — Folpertus de Bernardabure — { Thitardus (prior van Mariengaarde); Wilgrepus; Bernardus Fredericus — { Folpertus; nog 3 zonen. [1] }

We zien nu in deze beide fragmenten 3 huisnamen genoemd, waarvan 2 n.l. *Kampenggabure* en *Bernardabure* vóór den bijbehoorenden geslachtsnaam komen, (*Bernarda* ontbreekt zelfs geheel) terwijl de derde *Ethelgerabure* tegelijk met den naam *Elgera* (dus in verkorten vorm) voorkomt.

De naam *Rembrechta* castellum komt ook tegelijk met den geslachtsnaam „uxor *Siardi Rembrechta* de Rembrechta castello". Dus 2 maal komen de namen tegelijk en 2 maal komt de huisnaam het eerste.

Er is dus wel eenig bezwaar tegen den huisnaam uit den geslachtsnaam af te leiden. Het lijkt waarschijnlijker dat hij uit een voornaam is afgeleid: *Kampenggabure* zou dan het huis van *Kempo* van Blija zijn, *Bernardabure* het huis van *Bernardus* en *Ethelgerabure* het huis van een hier niet genoemden *Ethelger*, den vader van Guido Elgera, van wien de abt Ethelgerus als kleinzoon zijn naam ontving.

Daarom behoeft de geslachtsnaam nog niet omgekeerd uit den huisnaam ontstaan te zijn. Ik zou de zaak het liefst als volgt formuleeren: de voornaam *Ethelger* wordt gebruikt om zoowel het huis als de leden van het gezin te benoemen door middel van den 2en naamval (enkelv.) *Ethelgera*. Dit is dan dus huisnaam en patronymicum tegelijk. Of het ook geslachtsnaam wordt kan eerst later blijken; bij *Kempinga* en *Ethelgera* schijnt het gebeurd te zijn (en daarbij is wel kans dat de huisnaam werkzaam geweest is), bij *Bernarda* blijkt het niet. Als deze beschouwingswijze juist is zullen dus de oudste boerderijnamen hier (van pl.m.

[1]) Hierin is een onjuistheid verbeterd in het bovengen. artikel van Saxo Frisia met behulp van een hypothese aangaande den blijkbaar corrupten text. Ik hoop dit elders te verdedigen. Bernardus Fredericus is nu als één persoon met dubbelen naam opgevat.

Wumkes.nl

1200) geheel op dezelfde manier ontstaan zijn als de oudere plaatsnamen, alleen met dit verschil dat nu uit de persoonsnamen, omdat de tijd er rijp voor is, ook tegelijk geslachtsnamen kunnen ontstaan.

Ook in den tijd van R. v. d. A. en Ben. B (eerste helft van de 16e eeuw) zijn er gevallen, waarbij een huis of land schijnbaar naar een familie, maar inderdaad naar een persoon benoemd worden. Voorbeelden hiervan zijn: de plaats *Obbema* te Blija, die zoo heet omdat hij in 1511 door *Obba* bewoond werd; [1]) *Schroet Feyckema* goed te Warga later *Scroetsma* fenne (voorsz.) genoemd; [2]) *Gossama* of *Hylama* goed te Terzool, waaruit de pastoor inkomsten had afkomstig van Lyoeds *Gossama* en *Hille* Gosses waarbij zeker *Hylama* van dien *Hille* afkomstig is; [3]) *Remkema* oldevenne genoemd naar *Remck* op den olde fen te Holwerd; [4]) *Feima* zathe te Holwerd afkomstig van *Feye* bij de ,,Moelen Werf" [5]). Een plaats ,,*Oenema goed*" en een *Oenema* leen zijn boven al genoemd.

Het komt trouwens ook voor bij boerderijnamen dat de persoonsnaam er onveranderd in is opgenomen. Zoo vinden wij bij Winkler: *Allertsoog*, *Keimpewier*, *Ritseterp* en in de Ben. B.: *Harcke gued* (p. 323b) en *Vinke saete* (p. 332a). Verder bij Sipma II: *Esa* Statha, *Laus* statha, *Ubel*a statha, *Adegers* statha (alle op p. 31); deze laatste namen zijn echter niet gebleven.

Uit dit alles behoeft echter nog niet afgeleid te worden dat huizen en landerijen nooit met behulp van een werkelijken familienaam zouden benoemd zijn. Integendeel, hier zijn vele voorbeelden van. Neem, om met de landen te beginnen, eerst eens de gemeenschappelijke fennen, in 1511 als behoorende onder de stad Leeuwarden genoemd. We treffen daar bij aan: Burmania-, Mennama en Heenthiama-fen. Dit zijn alle drie voorname families in Leeuwarden of Leeuwarderadeel en het lijdt geen twijfel dat deze de fennenamen hebben doen ontstaan.[6]) Nu kan dit op verschillende wijzen geschied zijn: de fenne kan genoemd zijn naar het geslacht in het algemeen, naar den familie-

---

[1]) R. v. d. A. I p. 98 en III p. 88.
[2]) Ben. B. p. 121b; thans is er nog een Scroetsma sate.
[3]) Ben. B. p. 128a.
[4]) Ben. B. 178b en R. v. d. A. Ip. 117.
[5]) R. v. d. A. p. 116 en Floreencohier 1728 No 39 en 46.
[6]) Daarom behoeven de families nog niet de geheele fenne in eigendom gehad te hebben. Het kan ook geweest zijn als te Hindeloopen boven besproken, zoodat zij slechts de voornaamste eigenaars waren.

Wumkes.nl

naam van één persoon daaruit en naar het huis, waar het land bij behoorde. In elk geval is het echter een achternaam en geen voornaam. waaruit de naam van het land is voortgekomen.

Zoo houd ik ook de namen van 2 der eggen van Hollum op Ameland *Dinga* eg en *Hilma* eg voor familienamen (en nu eerder de familienaam van een bepaalden persoon dan een geslachtsnaam), daar deze namen er al voorkwamen voordat de eggen genoemd worden.

Maar ook de huizen van de geslachten *Burmania*, *Mennama* en *Heenthiama* zullen naar het geslacht benoemd zijn en evengoed de beide espels *Kempema* en *Mennama* espel van Leeuwarden. En niet anders zal het geweest zijn met andere voorname huizen, gesticht en benoemd toen de familie tot rijkdom en misschien tot adel gekomen was, met de *Kamminga-*, *Sjaardema-*, *Martenahuizen*, enz. Wij zien dit benoemen dikwijls opnieuw geschieden wanneer zulk een huis door een andere familie betrokken wordt. Voorbeelden daarvan zijn: een der *Sjaardema* huizen te Franeker naderhand naar den nieuwen eigenaar en bewoner *Cammingahuis* genoemd; ook het *Decama* huis aan de Breede plaats daar, later *Ockama* en nog later *Starringa* genoemd. [1]) Dit gebeurde niet alleen met stadshuizen, maar ook met voorname states op het land.

Voor gewone boerderijen heeft men echter moeite zooiets te vinden [2]). Als van een boerderij soms eens 2 namen opgegeven worden, kan dit ook hierin zijn reden vinden dat het eene van twee niet ver van elkaar gelegen huizen is afgebroken en de daarbij behoorende landen geheel of gedeeltelijk bij het andere zijn gevoegd.

Gaven de aanzienlijken wel hun naam aan de states, evenzeer kwam het voor dat zij den naam van de state, die zij door aanhuwelijking of erfenis verkregen, als eigen familienaam aannamen. Maar wel zeer algemeen was het dat de onaanzienlijken, die op een boerderij met bepaalden naam kwamen wonen, dien naam als achternaam verkregen, welke dan dikwijls als geslachtsnaam overerfde. Voorbeelden daarvan zagen wij boven bij de boeren van Tallum en Tellens en waarschijnlijk ook bij die van Foudgum.

[1]) Zie hierover: J. Telting „Iets over Sjaardema leen", Vrije Fries XVI p. 589 en p. 597.

[2]) Geleidelijke veranderingen van naam komen veel voor; zoo is er in 1511 te Brantgum een plaats *Dowama* die later *Ferdouwema* en nog later *Ferdema* heet.

Wumkes.nl

3. Van de naburige streken noemen we eerst Groningen, waarvan de kroniek van Emo en Menko ons weinig leert; ik vond pl.m. 33 geslachtsnamen, maar misschien slechts één boerderijnaam, n.l. *Wigboldeswerf*. Misschien komt in deze provincie het verband tusschen de huizen en de geslachten iets duidelijker uit dan in Friesland door de vaker voorkomende „mannen" of „manni". In 1300 vinden we in het klauwregister van Warffum en de Breede [1]) naast heerden als *Assema heert* en *Hesselma* ook personen als *Walfridus Verhidekema* en geslachten als *Onningamanni* en *Dincingamanni* opgegeven. In 1350 wordt gesproken van een *Albrindamannehues* of *Osdinghamannehues* [2]) en in 1397 van een domus *Eysingha*-mannorum [3]).

We moeten ook wel haast een onmiddellijk verband aannemen tusschen familienaam en heerdnaam als we zien dat de familie *Gaykinge* met den abt van Selwerd land uit *Gaykinge heert*, ruilt tegen land uit *Abynge heert*, dat zij gekocht hebben van Tabbeke *Abinge* [4]). Het zijn n.l. zeer verschillende zaken dat de achternaam van den eigenaar overeenkomt met den naam van een plaats of de achternaam van den huurder. In het eerste geval is waarschijnlijk de naam van den eigenaar de oorspronkelijke, in het tweede is vrij zeker de naam van de plaats primair. Het laatste geval hadden we bij 2 der 3 bovengenoemde plaatsen te Foudgum.

Toch zijn er hier ook wel enkele dingen, die op de mogelijkheid wijzen dat de naam van een huis direct van een voornaam zou kunnen zijn afgeleid.

In andere ook grootendeels friesche streken als Oostfriesland en Noordholland vindt men ook weinig aanwijzingen omtrent de vorming van boerderijnamen. Voor Noordholland heb ik echter nog aangeteekend (Assendelft pl.m. 1200): *Reynerdes*were, *Deddes*were, *Syrekes* were, die op afleiding van een persoonsnaam wijzen, hoewel het niet geheel duidelijk is of het hoeven of velden zijn [5]).

Veel meer gegevens vinden wij in de meer saksische provinciën van ons land, in het bijzonder Drente en Overijsel.

In het Oork. Boek van Gron. en Drente vindt men de oudste

[1]) Oorkonden Boek van Groningen en Drente Dl I p. 143.
[2]) „ „ Dl I p. 286.
[3]) Oork. Boek van Groningen en Drente Dl I p. 222.
[4]) Zie het Hs „Cartularium van Selwert" (Dorkwerd No 29) R. A. Groningen.
[5]) O. Oppermann „Fontes Egmundenses", Utrecht 1933, p. 92.

Wumkes.nl

huisnamen in de provincie Drente; *Hunigahus* en *Baldinghus* (1188) [1]), en ook later vindt men in Drente veel meer zulke namen dan in Groningen. In het jaar 1284 wordt een groot aantal namen van huizen te Zuidlaren opgegeven, waaronder eenvoudige als *Didinge*, *Campinge*, *Popinge* enz., maar ook namen als *Niezitsinge*, *Oldezitsinge* en dergelijke, waaruit blijkt dat deze namen al eerder moeten ontstaan zijn. [2]) Het is aan deze namen niet te zien, of ze uit reeds bestaande geslachtsnamen afgeleid zijn of direct uit persoonsnamen, maar, gezien het groote aantal in dien vroegen tijd, lijkt het laatste het waarschijnlijkst [3]).

Duidelijker spreekt een andere lijst van boerderijen waaruit in (1298—1304) een zeker bedrag aan de proostdij van St. Pieter betaald moet worden. Wij vinden daarbij genoemd: domus *Hoveldinc*, *Abbincote*, *Dentinge*hus, *Eminge*hus enz. [4]). Nu blijkt het hier echter dat deze boeren hoorigen zijn behoorende onder den hof (curtis) te Uffelte: bij het sterven van een boer komt de afgezant van den proost om een span ossen uit te zoeken; daarna verdeelen hij en de erfgenaam samen al het goed van den gestorvene .... enz. Nu is het echter niet waarschijnlijk dat deze hoorigen er al een geslachtsnaam op na houden. We moeten dus haast wel aannemen dat de genoemde huisnamen hier van persoonsnamen zijn afgeleid.

In Overijsel komt het voor dat wij de namen werkelijk uit persoonsnamen zien ontstaan. In de eerste plaats gebeurt dit uit den beroepsnaam van den bewoner; zoo noemt Snuit, bovengenoemd, in het kerspel Enschede de erven: „*Spelmannink*, bewoond door een speelman, *Tegederink*, bewoond door dengene die de tienden inde, *Boedekerink*, bewoond door den boedeker of kuiper. Meer zulke namen vinden we bij Heeringa (Rekeningen, bovengenoemd), n.l. een huis *Boding* op verschillende plaatsen, dat ook wel eens „des boden huss" genoemd wordt [5]). Overeenkomstige namen zijn ook: een hof *Biscopping* [6]), en huizen: *Richtering*, *Pelsering*, *Huysmanning* en misschien *Praesting*. Als wij nu hier tusschendoor namen aantreffen als *Alberting*, *Wernering* en dergelijke achten wij het niet onwaarschijnlijk

---

[1]) Oork. Boek Dl. I No 49.
[2]) Oork. Boek Dl. No 163.
[3]) Er worden een 35 tal namen genoemd, terwijl er te Zuidlaren in 1264 maar 28 hoeven zijn.
[4]) Oork. Boek Dl. I No 199.
[5]) Zie l.c.p. 401, 403, 406, 408, 409, 413.
[6]) „ l.c.p. 417.

Wumkes.nl

dat deze ook op dezelfde manier naar den bewoner van het huis benoemd zijn.

Een aantal Twentsche hoeven, die vroeger bezittingen zijn geweest van het klooster Werden aan den Ruhr, kunnen we nog verder in het verleden nasporen [1]). Kötzschke geeft op p. 84 een lijst van inkomsten van het klooster met opschrift „De officio Grimheri in Elviteri" met opgave van de personen die deze bedragen moeten opbrengen en de dorpen (gehuchten) waar zij wonen. Op p. 283 weer zulk een lijst met opschrift „De officio Elvetre". De genoemde plaats is Elfter of Monnikhof in het kerspel Oldenzaal en de opgaven zijn van pl.m. 1000 en van pl.m. 1150. Sauer plaatst deze lijsten naast elkaar met nog een derde lijst van deze opbrengsten in 1332, maar nu met de namen der boerderijen er alleen bij geplaatst.

De namen dezer boerderijen zijn over het algemeen nogal verschillend van de namen der oude gehuchten, zoodat zij niet zoo gemakkelijk zijn thuis te brengen. Dat is onze bedoeling echter ook niet, deze is op het oogenblik na te gaan of er ook eenig verband is tusschen de namen der bewoners op de beide eerste tijdstippen en der boerderijen in 1332. En dan komt het mij voor dat er geen verband te zien is tusschen de lijst van 1000 en die van 1332. Dus in het jaar 1000 schijnen er nog geen boerderijnamen te zijn vastgezet [2]). Wel is er echter samenhang tusschen enkele persoonsnamen van 1150 en boerderijnamen van 1332. Zoo noem ik:

1000		1150		1332
Gehucht	*Bewoner*	*geh.*	*bew.*	*boerderij*
Thrinon	Gerbrandis	Thrinon	Uthelric	Ulrinc
Heltton	Hathumar	Hilton	Albric	Albrinc
Vuluht	Thiadger	Fuhlet	Liuzeken	Lucinc.

Dan zijn er nog eenige onzekere, als Hezel—Hassle en Thiedvoord—Voerde, maar er zijn dus in elk geval bij de 31 in totaal 3, waar het wel vrij zeker schijnt dat de boerderijnamen uit de

[1]) Zie hierover: R. Kötzschke, Rheinische Urbare, IIer Bnd, Bonn 1906; verder Archivrat Dr. W. Sauer, „Zur Geschichte der Besitzungen der Abtei Werden", Zeitschr. d. Berg. Geschichtvereins 33. p. 59; en van Wijk en Snuit boven geciteerd.

[2]) Ik kan mij niet best vereenigen met de poging van Van Wijk om in de nieuwere namen (van tegenwoordig?) iets van de namen van 1000 terug te vinden, zonder daarbij op die van 1150 en 1332 te letten. Het schijnt mij zuiver toeval als er eenige gelijkenis is. (Zie Hoofdst. IX van zijn boek.)

Wumkes.nl

bewonernamen van 1150 zijn gevormd. Een overeenkomstig geval hebben we in Friesland in de Weren onder Wons, waar in 1379 een boer *Liobbo in da Werum* wordt genoemd en in 1546 een plaats *Loijebbema* zate [1]).

Van Gelderland heb ik alleen opgeteekend een huis *Marscalckinc* in 1200 te Zevenaar; dit sluit zich aan bij bovengenoemde namen uit een beroepsnaam ontstaan [2]). Verder valt hier ook op het groot aantal namen van huizen in de 12e eeuw, meer dan familienamen.

4. In Vlaanderen en Engeland, waar wij stof vonden voor onze plaatsnamen in I, vond ik weinig gegevens voor de boerderijnamen. Belangrijke gegevens leverde echter Oldenburg op, waar we in een artikel „Zur Geschichte der Bauernhöfe im Ammerlande" van W. Ramsauer de verschillende manieren duidelijk vinden aangegeven, waarop een boerderijnaam uit den naam van den bewoner kan ontstaan [3]). Ramsauer neemt in dit artikel als grondslag het Lagerbuch, dat de Oldenb. drost Jacob v. d. Specken liet maken om een statistiek van het goed van den graaf van Oldenburg te hebben. De opgaven uit dit boek van 1428 vergelijkt hij nu met latere gegevens van 1750 en tot in den tegenwoordigen tijd. Het belangrijkste hiervan is de vergelijking van den naam van den boer in 1428 met den naam van de boerderij nu. In veel gevallen spreekt die eerste naam nog uit die tweede, maar dit kan op zeer verschillende wijzen geschieden.

De voornaamste van die wijzen willen we nu aangeven. De meest voorkomende manier is die van geval 1:

	Naam van den boer in 1428.	*Tegenwoordige naam van de hoeve*
1	Gherke Bunninges	Bunjes stelle
	verder:	
2	Tabeken Wittensone	Wittjen stelle
3	Olteke Kamping	Oeltjen stelle
4	Hobbeke tor Helle	Höpken
5	Reyner tor Helle	Reiners

waarbij ter Helle het gehucht is waar de laatste beide boeren wonen.

---

[1]) Zie Sipma II p. 3 en R. v. d. A. III p. 339.
[2]) Oorkondenboek van het Sticht Utrecht II p. 8.
[3]) Jahrbuch für die Geschichte des Herzogtums Oldenburg, Bd. IV 1895 p. 45.

Wumkes.nl

In dat geval worden zij in die streek alleen met den voornaam benoemd; dit gebeurt daar ook nog als het gehucht 3 of 4 boeren heeft.

De gevallen 3, 4 en 5 zijn nu geheel duidelijk: de plaatsen zijn genoemd naar den voornaam van den boer. Dit moet dus spoedig na 1428 gebeurd zijn, anders zouden die voornamen al weer veranderd zijn. Geval 1. is ook vrij duidelijk; de hoeve zal in 1428 al den naam *Bunning* of *Bunninges* gehad hebben en deze naam heeft de gewone afslijting ondergaan. Daar dit het meest voorkomende geval is (maar dan ook vaak zonder *es* b.v. *Otto Ficking* waaruit dan de plaats *Fickjen* voorkomt), moeten wij aannemen dat de meeste boerderijen hier al vóór 1428 hun naam hadden.

In geval 2 zal de hoeve genoemd zijn naar den vader van Tabeken of misschien naar zijn zoon, genoemd naar dien vader.

In het eerste geval was de naam van de hoeve er dus in 1428 ook al, in het tweede geval ontstond hij iets later.

Een eigenlijke geslachtsnaam behoeft er in geen der gevallen geweest te zijn, maar de achternamen *Bunninges* en *Ficking* zullen wel bij de bewoners van het huis gebleven zijn.

We willen ten slotte nog beschouwen een streek en een tijd iets verder van ons afgelegen, maar interessant door de eenvoudige wijze, waarop dan de namen der boerderijen van de persoonsnamen worden afgeleid. Het is Bretagne in de 9e eeuw. Wij hebben hier een cartularium met oorkonden het klooster Redon aangaande [1]) en grootendeels op landerijen betrekking hebbend; veel boerderijen worden daarbij geschonken of verkocht. Deze boerderijen worden meest bij name genoemd; de meeste dier namen zijn van den vorm *Ranriculf*, *Rancliosoc* en dergelijke („ran" beteekent: hoeve). Soms vinden we voor *ran* ook *bot*, wat hetzelfde beteekent, en ook wel eens *ker* of *kaer*, wat meer een versterkte plaats aangeeft; b.v. *Botdeurec* of *kaer Guiscoiarn*. De naam *Ranriculf* is dus duidelijk: Riculf is ook een algemeene germaansche persoonsnaam (Riklef is zelfs ook Friesch. Maar ook de andere hier genoemde tweede deelen: *Liosoc*, *Deurec* en *Guiscoiarn* zijn Keltische persoonsnamen; zij komen alle ook als zoodanig in de oorkonden voor.

De boerderijnamen zijn dus eenvoudig gevormd d o o r a c h t e r h e t w o o r d v o o r h o e v e e e n p e r s o o n s n a a m

[1]) „ Cartulaire de l'Abbaye de Redon en Bretagne" publié par M. Aurelien de Courson, Paris, 1863.

Wumkes.nl

te zetten.; ten minste voor een zeer groot deel der namen gaat dit op. Het is dus alsof wij een boerenplaats zouden noemen: plaats Sibolt of huis Idzerd en derg. En nu ligt het voor de hand dat men voor deze personen bij voorkeur den eigenaar of bewoner van de plaats zal genomen hebben; als dit dezelfde persoon was, des te beter. Nu wordt de verkooper of schenker (dus de vorige eigenaar) meestal in de oorkonde genoemd; maar zelden de bewoner.

De naamgever kan echter ook nog wel best een vroegere eigenaar geweest zijn; men moet dus geluk hebben om den naamgever in de oorkonde te vinden. Toch is mij dat wel eenige malen gelukt. In oorkonde No 56 (van 865 of 866) wordt een goed *Botjuduallon* genoemd, waarvan de eigenaar *Juduallon* heet. In No 91 (waarschijnlijk tusschen 860 en 870) worden verkocht het goed *Ranjuduallon* en de helft van *Rancomalton* door *Judhaelus* en *Cunmailus*. Deze namen zijn verlatiniseerd maar de eerste is blijkbaar dezelfde als de pas genoemde *Juduallon* en de tweede komt in de naamlijst als *Cumael*, *Conmael* en *Comalton* voor. Zoo komen we tot de genoemde boerderijnamen. In No 269 (in 878) schenkt *Loiesuualon* de hoeve *Ran Anaumonoc* met de boeren (colonis) *Anaumonoc* en diens zonen *Drecon* en *Rietoc*, verder *Ranmorenoc* met den boer *Haeluuidoc* en *Ranruuoranau* met den boer *Uuoranau* en nog eenige personen. Hier zijn dus 2 van de 3 hoeven genoemd naar den hoorige die er op woonde. En dan zijn er nog een paar zulke gevallen.

Het is wel opmerkelijk dat men voor dezen zelfden tijd in het geheel geen namen van boerderijen aantreft in de registers van de kloosters Fulda en Werden, die inkomsten en schenkingen voor onze streken bevatten.

Slotbeschouwingen.

Welk antwoord moet er nu gegeven worden op de vraag die boven dit stuk gesteld is?

Ik vrees dat deze vraag te moeilijk is geweest om eenigszins volledig beantwoord te kunnen worden; vandaar dat ik hier het woord „beschouwingen" gebruik inplaats van het anders aantrekkelijker „conclusies". Toch geloof ik dat er wel één belangrijke conclusie getrokken kan worden, en wel deze dat men bij het onderzoek van plaatsnamen tot nu toe veel te veel aan geslachten gedacht heeft en veel te weinig aan

Wumkes.nl

den enkeling. Dit geldt zoowel voor boerderijen als voor dorpen en gehuchten, al is het misschien niet in dezelfde mate.

Wat de dorpen en gehuchten betreft, hier is de zaak in zooverre eenvoudig dat voor de zuidelijke Noordzeekusten (kust hier in wat ruimeren zin genomen) wel kan worden aangenomen dat er vóór de 12e eeuw geen plaatsnamen uit geslachtsnamen kunnen zijn afgeleid, omdat deze er nog niet waren. Hieruit volgt dat de plaatsen in de oudere kleistreek en in zandstreken, als zijnde in den regel ouder, naar voornamen van personen genoemd moeten zijn. Voor nieuwere klei en veenstreken blijft mogelijk dat daarvoor geslachtsnamen gebruikt werden. Wanneer we evenwel zien dat in 1132 onder de kapellen van St. Odulf te Stavoren reeds plaatsen worden genoemd als Sandfoerde, Eddeswald (Idsega) en Ipekeldekerke (Ypekolsga) krijgen we den indruk dat het aantal zulke jongere plaatsen in Friesland niet zoo heel groot zal zijn. Hetzelfde schijnt in Holland het geval te zijn blijkens de in 1063 genoemde kapellen in lagere streken [1]). Wat de boerderijen aangaat, alles hangt hier af van den tijd en de meer of mindere voornaamheid der geslachten. In den eersten tijd en in streken, waar de boeren over het geheel nog hoorig waren, kunnen de boerderijen *niet* naar een geslachtsnaam genoemd zijn. In lateren tijd en bij eigenerfde of adellijke boeren kan de naam van het geslacht op de boerderij overgaan of kunnen ze tegelijk ontstaan. In Friesche streken, waar minder hoorigen waren dan in Saksische, zullen dus eerder de huizen naar den familienaam van den eigenaar genoemd kunnen zijn. Het zal echter zeer moeilijk zijn uit te maken, hoe het in ieder bijzonder geval is toegegaan. Slechts in enkele gevallen, b.v. als er in lateren tijd een nieuwe boerenplaats gevormd is, heeft men zekerheid omtrent den oorsprong van den naam.

In Saksische streken zal vermoedelijk haast wel als regel kunnen worden aangenomen dat gewone boerderijen in den ouderen tijd naar den voornaam van den bewoner genoemd zijn.

---

[1]) Zie I. H. Gosses „De vorming van het graafschap Holland" Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh. 5e Reeks, Deel II 107.

Wumkes.nl

Het Sneeker Oud-Kerkhof

Door H. HALBERTSMA.

In het 21e deel van dit tijdschrift (p. 416 v.v.) verscheen van den heer L. Dokkum een opstel „Het Sneeker Oud-Kerkhof en de Gravinneweg", naar aanleiding van een door hem in den zomer van 1911 verricht bodemonderzoek. Op grond van de overlevering stelde Dokkum dit onderzoek in op een punt aan den Westoever van de Roekoe [1]), benevens op het tegenover gelegen eiland „De Sweagen".

In een verhooging van het terrein, daar waar de Roekoe zich versmalt, aan de Westoever daarvan, ontdekte hij een kleine begraafplaats. Zijn vondsten kunnen als volgt worden samengevat:

Kisten, bevattende skeletten van mannen en vrouwen, benevens „gematerialiseerde" kinderlijkjes, werden over de geheele verhooging aangetroffen. De vorm der kisten was plat, naar 't voeteneinde conisch toeloopend; de planken van eikenhout, tapsch gekapt, met lange eiken nagels bevestigd. Grootste lengte tot 2.15 m; houtdikte 5.5—6.5 cm. De dooden waren begraven met 't hoofd aan de Westzijde. Enkele skeletten werden gaaf aangetroffen, van één mat het dijbeen 48 cm., het scheenbeen 38 cm.; van een ander resp. 50 en 40 cm. Van bijgaven of sieraden geen spoor.

Verder constateerde Dokkum het bestaan van een vroegere ringgracht, terwijl het kerkhof, op grond van boringen, bovendien nog zou zijn begrensd door een baksteenen muur van kloostersteen langs de binnenzijde van die gracht.

Tenslotte beschreef Dokkum een fundament op de Z.O.hoek bestaande uit „oude friezen". Ook vond hij eenige stukken zandsteen en een brok tuf. Voorts geglazuurde moppen, fragmenten van dakpannen, groen- en blauw geglazuurde estrikken, groen vensterglas, in lood gevat, klompen ijzerhydraat, enz.

[1]) In navolging van Eekhoff noemen de topografische kaarten de Roekoe Houkesloot. Dit is niet juist; de Houkesloot loopt vanaf Sneek tot het Kruiswater.

Wumkes.nl

Aardewerk werd slechts aangetroffen in den vorm van scherven, alle dateerende uit 't laatste kwart der 16e, misschien nog 1e kwart der 17e eeuw.

Al deze vondsten zijn niet bewaard gebleven, noch in kaart gebracht. De onderzoeker was de opvatting toegedaan dat ter plaatse een dorpje had gelegen, dat aan het water ten offer was gevallen. Ter verduidelijking gaf hij een kaartje van de naaste omgeving, zooals deze in 1911 was, en zooals hij die zich in de 12e eeuw voorstelde.

Daar wij in de gelegenheid waren Dokkum's bevindingen te toetsen, meenden wij goed te doen op zijn opstel terug te komen.

* * *

In April 1943 werd een haventje gegraven juist op de plek, door Dokkum in 1911 onderzocht. Een uitgezochte, maar laatste gelegenheid daar de situatie op te nemen.

Het bewuste kerkhof, kad. Scharnegoutum Sectie E nrs. 152 en 153, onderscheidde zich uiterlijk van de omgeving door iets hoogere ligging; het hoogste punt reikte tot 20 cm. + N.A.P., terwijl de omgeving weinig hooger ligt dan Friesch Zomerpeil (66 ÷ N.A.P.). Deze verhooging bestond uit taaie, knippige klei, ter maximale dikte van 80 cm. In dit opzicht kwam deze ,,kop'' geheel overeen met de eenzame ,,wierkes'' die men onder de dorpen van de ,,Lege Geaën'' wel hier en daar nog aantreft in de ,,bûtlannen''. De ondergrond bestond uit vast veen, dat op 2.90 M ÷ N.A.P. op zand rustte.

Ten behoeve van het haventje werd nu vrijwel het geheele plekje grond vergraven, waarbij de uitgestrektheid van het kerkhofje nader kon worden vastgesteld. De begrenzing werd oorspronkelijk gevormd door een geheel dichtgegroeide sloot. Deze vond zijn begin in de nog aanwezige ,,gloppe'' van de Roekoe, daar waar de oever uitspringt, liep over een lengte van ca. 20 m. Noord-Oostwaarts, maakte een rechte hoek, om weer in de Roekoe uit te loopen. Alleen binnen deze begrenzing, welke een oppervlak besloeg van 20 × 22 m², bevond zich de klei-ophooging. De sloot was oorspronkelijk breed 6 meter, diep 1,5 m.

De vondsten waren zeer poover. Aangetroffen werden een 16 tal kisten, meerendeels blijkbaar reeds door Dokkum onderzocht, daar slechts een 6 tal skeletten kon worden geconstateerd, welke door onachtzaamheid verloren gingen. Alle kisten waren

Wumkes.nl

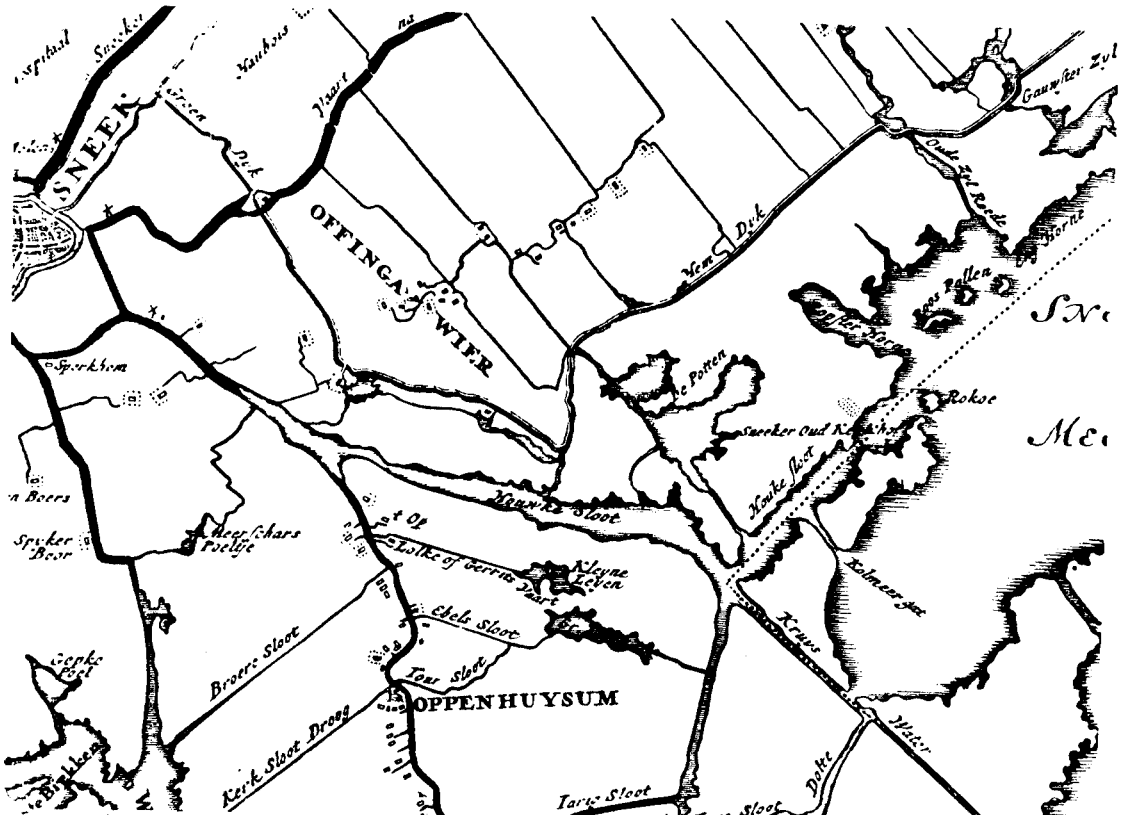

Extract uit de atlas Schotanus-Halma van 1718.

Wumkes.nl

drukt: „Oud Sneecker Kerckhof" (zie afb.). De kaart vertoont aldaar een rechthoekig perceel, waarvan de eene korte zijde door de Roekoe wordt gevormd. Dit gedeelte van de kaart is hiernevens gereproduceerd. Ook de kaart van Doniawerstal, voorkomende in den atlas van Schotanus uit 1664, geeft aan een „Oud Sneecker Kerckhof", maar niet op de juiste plaats, n.l. op de Roekoepolle.

Slaat men het Register van den Aanbreng 1511 na op, Gemeente Wymbritseradeel, dan vindt men onder het dorp Offingawier o.a. de volgende perceelen opgegeven:

„IX ponden hoyland, leggende bwtendix, die swdereynd lopt op die gawswal by dat olde hoff ende die noerdereynd lopt aan Andries Joukaz V ponden" (II, p. 433).

„X ponden hoyland, leggende bwtendick by dat olde hoff, die swdereynd lopt op die Gawswal, die noerdereynd lopt op Roptehorne wal". (II, p. 434).

Onder het dorp Oppenhuizen:

„VII ponden hoylandt, leggende bwyten dat olde hoff, die oestereynde leit op die grote meerswal en die westereynde aan grone dixtera V ponden. " (II, p. 32).

Hieruit blijkt dat het kerkhof in 1511 „dat olde hoff" werd genoemd en aan de „gaw" lag. Met deze „gaw" is bedoeld de Roekoe [1]); bwytendix" wil zeggen, buiten de Hem- of Groenedijk; Roptehorne is een nog gebruikelijke benaming voor de baai in de Zuid-Westhoek van het Sneeker Meer. Dat het kerkhof of deszelfs naaste omgeving in 1511 werd bewoond, blijkt niet. Wel schijnen enkele in 1511 voorkomende benamingen op toen reeds gewijzigde toestanden te duiden:

„II ponden grasland, die noerdereynd lopt an dat klwxland ende die swdereynd an dat olde saedlant." (II, p. 433).

„II ponden hoyland, die swdereynde lopt op die Rijdswal ende die noerdereynd lopt an Ritzenwyer". [2])

[1]) Volgens Dokkum beteekent Roekoe „Roode Gaw". De „Modderige Geeuw" heet in 1511 eveneens „gaw".

De juistheid van deze etymologie dient echter betwijfeld te worden. De „gaw" zal zijn herdoopt naar het voor den ingang gelegen eiland „Roekoepolle". Roekoe beteekent „roode koe". Merkwaardig is wel dat men deze benaming ook elders vindt in de omgeving. Zoo heet thans nog een perceel buitendijksch hooiland aan de Gauwster zijl „Rea Kou", in 1511 „die rode koe". (II, p. 414). Kad. Scharnegoutum Sectie E nr. 51. Juist buiten de Offingawierster zijl is eveneens een perceeltje hooiland, „Rea Kou" genaamd. Kad. Scharnegoutum, Sectie D nr. 175. (Mededeeling van den heer O. Santema).

[2]) De „Ryd" was een verbinding tusschen Potten en Sneeker Meer. nu droog. Ritzenwyer was een wierke, bij deze Ryd gelegen. „Saedland" en „Klux

Wumkes.nl

Ook wordt reeds genoemd „die kolmer" en bestond blijkbaar reeds in groote trekken de situatie, die we rondom 't oude kerkhof nu nog kennen:

„VI ponden hoyland, genoempt op die Swagen, die noerdereynd lopt op die Gawswal". (II, p. 433).

De toestand, aangegeven op het oudste desbetreffende kadastrale plan (1851), komt vrijwel geheel met de huidige overeen.

Het kan nu nog bevreemding wekken, als er werkelijk een begraafplaats uit den christelijken tijd, met een kapel, daar aan de Roekoe heeft gelegen, dat men daarvan geen rechtstreeksche bewijzen heeft kunnen vinden in de schriftelijke overlevering, temeer daar dit wel het geval is met het eveneens verdwenen kerkje van Wolprandskerk, waarvan men de resten in den vorm van puin tot voor kort nog kon aantreffen in de Noordelijke oever van het Nauw, aan 't Hommertser Oud-Hof. Ook deze plek heette in 1511 „dat olde hoff".

In de door Mr. S. Muller uitgegeven bronnen [1]) is een lijst van Friesche parochies afgedrukt uit het 3e kwart der 13e eeuw, in origineel aanwezig op het Archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezy. Daarin wordt genoemd „Folprandeskerca".

In een lijst uit 1440 [2]), „Taxus ecclesiarum in Oest Frisia prepositure ekklesie nostre sancti Johannis Anno ut supra", wederom „Folprantsche Kerke alias Westerwallinga".

Voorts in een oorkonde uit 1328 (Ch. I, 181); „Wolprandeskerke" in een andere uit 1448 (Ch. I, 532): „Folpundagha".

Tusschen 1448 en 1511 moet deze kerk zijn afgebroken en de parochie gevoegd bij Uitwellingerga. De reden hiervan ligt niet in een catastrophe maar in de groei van Uitwellingerga, welke gepaard ging met een meer geconcentreerde bewoning langs een vaart.

Voor het Sneeker Oud-Kerkhof ontbreekt echter elke nadere aanduiding van dien aard, behalve de zekerheid dat het in 1511 verlaten was.

* * *

---

land" lagen dicht bij het kerkhof. Misschien schuilt in de laatste benaming het Friesche „kloekswan", cygnus musicus. Aan de Houkesloot kent men nog het „Swanskar".

[1]) Werken Ver. t. Uitg. d. Br. v. h. Oude Vaderl. Recht, II, 8. vel. Indeeling van het Bisdom.

[2]) Korte Meded. Oud Vaderl. Rechtsbr. IV, 290.

Wumkes.nl

Resumeerende kan men zich de geschiedenis en de achtergrond van het Sneeker Oud-Kerkhof als volgt voorstellen:

Gedurende de 13e tot in de 15e eeuw bevond zich op een kunstmatige verhooging aan den Westeroever van de Roekoe, dicht bij 't Sneeker Meer, een steenen kapel met kerkhof rondom, bestemd voor een verspreid om 't Sneeker Meer wonende bevolking. In deze zelfde periode werden de lage landen op de grens van klei en veen in cultuur gebracht, zoodat de dorpen in de Lege Geaën, Lege Wâlden, Oppenhuizen, Uitwellingerga, enz. zich tot streekdorpen langs de vaarten uitbreidden, die tenslotte ook de verspreide bewoners van de waterkant tot zich trokken [1]).

Hiermee verloren de kapellen aan Sneeker Meer en Hommertser Oud Hof hun reden van bestaan, vervielen en bleven tenslotte alleen nog in de herinnering als geheimzinnige oorden bestaan [2]).

Wat betreft de aanwezigheid van de groep laat 16e eeuwsch aardewerk en de semi-recente steenen, wellicht heeft een potschipper er zijn afval gedeponeerd en een visscherman er zijn teerkuip gekookt. Het moge overigens duidelijk zijn geworden dat ook hier is gebleken hoe weinig wij eigenlijk nog afweten van den toestand van ons gewest in de Middeleeuwen.

---

[1]) De gehuchten Greate- en Lytse Wierren onder Terzool herinneren nog aan deze verspreide bewoning. Ook Abbingawier, gehucht niet ver van de Terzoolster Brekken. Behalve deze bewoonde wieren, vindt men in deze streek nog een 4 tal onbewoonde, alle van zeer onaanzienlijke afmetingen.

[2]) Het Sneeker Oud-Kerkhof stond bij de schippers in een kwaden reuk. Vgl. Frysk Sègeboek, I, 186, IV, S. 488, 517. Frysk Jierboek 1941, s. 144.

Wumkes.nl

De bouw van het perceel Nieuwestad 49 te Leeuwarden

door IR. CH. C. VAN DER VLIS

Wanneer de archieven niet door brand, oorlogsgeweld of gebrek aan zorg van de beheerders verloren zijn gegaan, is het veelal mogelijk de architect en voornaamste aannemers van door publiekrechterlijke lichamen gestichte openbare gebouwen terug te vinden. Dergelijke gegevens zijn t.a.v. door particulieren gebouwde perceelen helaas zeer zeldzaam. Uit een kunsthistorisch en archivistisch oogpunt bezien is het dan ook niet van belang ontbloot, dat van het perceel Nieuwestad 49 te Leeuwarden de geheele bouwrekening is bewaard gebleven en door wijlen Mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten aan het Oud-Archief der gemeente Leeuwarden geschonken.

Ter plaatse van het huidige perceel bevonden zich in het begin der vorige eeuw aan de Deinumer Zuipmarkt, zooals de Nieuwestad toenmaals genoemd werd, een 3-tal woningen, waarvan een 2-tal aan de straat, het derde meer achterwaarts was gelegen. Deze perceelen waren door vererving en aankoop in het bezit gekomen van P. Cats, die besloot ter plaatse een hem passende woning te bouwen. Deze bouw en inrichting werd in de jaren 1806 t.m. 1810 uitgevoerd. Het perceel bleef, in tegenstelling tot de meeste andere perceelen in die omgeving, als woonhuis in gebruik, tot de gemeente Leeuwarden het aankocht en in de jaren 1934 en 1935 tot p o l i t i e-b u r e a u inrichtte (afb. 1). Daarbij werd echter het interieur zooveel mogelijk gespaard, waardoor de waarde van de bewaard gebleven archivalia nog is gestegen.

Aan deze papieren is het volgende ontleend:

Dat de heer Cats moeite noch kosten wenschte te sparen om een hem passende woning te verwerven, blijkt uit het feit, dat hij niet, zooals toenmaals veelal gebruikelijk was, aan een timmermanaannemer opdracht tot den bouw gaf, doch dat hij zich van den bijstand van een architect voorzag. Op grond van de familie-

Wumkes.nl

overlevering werd door mr. P. C. J. A. Boeles aangenomen [1]), dat G. van der Wielen de architect van het pand is geweest. Het is met deze familie-overlevering echter al niet anders dan met vele andere: er schuilt een kern van waarheid in, doch juist is zij niet. De omstandigheid dat Van der Wielen als aannemer een belangrijk aandeel in den bouw heeft gehad, zooals wij hieronder zullen zien, heeft aanleiding tot het misverstand gegeven. „Van der Wielen heeft het huis gebouwd" is later opgevat in dien zin, dat hij bij dien bouw als architect zou zijn opgetreden, een conclusie, die des te meer waarschijnlijk leek, daar hij verschillende bouwwerken op zijn naam heeft staan en in het ambtelijke leven de functie van stads-architect van Leeuwarden bekleedde.

Als architect dan trad op J. Maaskamp te Amsterdam. Voor het maken van de teekeningen en zijne overige bemoeiïngen, inclusief reiskosten, genoot hij een honorarium van *f* 2000.—. Over hem kan, op grond van door den archivaris der gemeente Amsterdam verstrekte inlichtingen, het volgende worden medegedeeld:

Jan Maaskamp werd te Vollenhove geboren als zoon van Rijk Maaskamp en van Anna Maria Pingel. Op 23 Maart 1780 werd hij, wonende in de Lange Niezel, met attestatie van Vollenhove in het lidmatenregister der Ned. Herv. Gemeente van Amsterdam ingeschreven, terwijl hij op 3 Mei 1803 in het „Bazenboek" van het Gilde der Timmerlieden voorkomt. Op 5 Juli1805 ondertrouwde hij, oud 38 jaar, wonende op het Singel over het Utrechtsche Veer, ten stadhuize met Anna Smid (of Smit), dochter van Gerrit Smit; de huwelijksvoltrekking had plaats op 28 Juli d.a.v. eveneens ten stadhuize. De bruid was 30 jaar oud en woonde met haar vader op de Prinsengracht bij de Spiegelstraat. Maaskamp overleed 13 Maart 1820 te Amsterdam op 64-jarigen leeftijd; hij wordt in de overlijdens-acte „mr. timmerman" genoemd en woonde toen op het Singel bij de Heisteeg.

Voor ons doel was het belangrijker te weten, welke andere werken door den betrokkene zijn ontworpen of uitgevoerd.Helaas konden noch het Gemeente-Archief van Amsterdam, noch het

---

[1]) Mr. P. C. J. A. Boeles, *De bouwgeschiedenis van het Eysingahuis* (nu hoofdgebouw van het Friesch Museum). De Vrije Fries, 1939, bl. 30 en noot 34, bl. 48/9. De daarin voor het eerst, met behulp van andere gegevens, vastgestelde bouwperiode komt geheel overeen met hetgeen dienaangaande blijkt uit de nadien bekend geworden bouwrekening.
Alsvoren, *De Leeuwarder architect, Gerrit van der Wielen*. De Vrije Fries, 1943, bl. 161.

Wumkes.nl

Rijksarchief te Haarlem, de Dienst der Publieke Werken van Amsterdam of het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dienaangaande nadere gegevens verschaffen.

Uit de bouwrekening blijkt nog, dat Maaskamp compagnon was met W. R. Nijhoff, dien de Gemeente-archivaris van Amsterdam kon identificeeren als Willem Reijnnier Nijhoff, die „op 7 Febr. 1792 de bos (heeft) gekocht".

Wij gelooven niet ver van de waarheid te zijn, indien wij aannemen, dat Maaskamp als regel als timmerman-aannemer werzaam was en worden in die meening versterkt, doordat hij, zooals wij zullen zien, bij den bouw van Cats' woonhuis ook leveranties verrichtte; zijne positie was dus wel een andere, dan die van den hedendaagschen architect, die bij geen der leveringen persoonlijk betrokken mag zijn. In die dagen waren dergelijke bepalingen nog niet gebruikelijk.

Gezien de keuze van een Amsterdamsch architect kan het geen verwondering baren, dat aan den bouw van het huis talrijke Amsterdamsche ingezetenen hebben medegewerkt.

Zooals gezegd had Van der Wielen in den bouw een belangrijk aandeel. Op 12 Maart 1806 nam hij op zich „het afbreeken van 3 Huisen en het weeder opbouwen van een geheel nieuw huis in deszelfs plaats" voor de som van *f* 12.000.—, waarbij echter niet alleen de nieuwe materialen voor den bouw, maar ook het stijgerhout, touw, ladders en kroodwagen (kruiwagen) door den besteder zouden worden geleverd, waarmede deze ongetwijfeld beoogd zal hebben de kwaliteit dier materialen geheel in handen te houden; de genoemde hulpmaterialen konden ook voor andere bij den bouw betrokken aannemers dienst doen. Van der Wielen's werk omvatte, naast den gebruikelijken afbraak en de hulpwerken, het maken van de fundamenten, het opmetselen van de muren, het maken en stellen van de kozijnen en deuren, het leggen van de balklagen, het maken van de kap en het leggen van de rioleering. Voorts moest hij den steenhouwer behulpzaam zijn bij het stellen van de „Blaauwe steenen (hardsteenen) Borstweering" in den voorgevel en het „blaauwe steenen plint" in den achtergevel. De gevels werden opgemetseld met „beste Blauwe Vechtse Gevel Steen". Boven de „Capitale Lijst" (gootlijst) moest aan de voorzijde een „Balie" en aan de achterzijde een plint worden aangebracht. Deze balie, op afb. 1 nog zichtbaar, die sterk ingerot was, moest enkele jaren geleden worden verwijderd;

Wumkes.nl

door de schaarschte aan bouwmaterialen kon tot het vernieuwen nog niet worden overgegaan.

Op de 1e verdieping moest een „Cosijn voor de Balcon" worden gemaakt. De indeeling van de ramen is niet meer hetzelfde. In het bestek toch wordt voortdurend gesproken van de „schuif Cosijns", terwijl thans de ramen naar binnen draaiend zijn. (Bij de in 1934/'35 plaats gevonden hebbende verbouwing is het aanzien van het gebouw verbeterd, doordat de groote glasruiten beganegronds door het aanbrengen van glasroeden werden onderverdeeld).

Een opmerkelijke bepaling in het bestek is nog: „Alle oude materialen die gebruikt kunnen worden en staande op het gewezen hof zal den aannemer voor zijn Rekening doen transporteren". Deze bepaling kan, waar van „oude materialen" wordt gesproken, n.o.m. niet anders worden uitgelegd, dan dat uit het v.m. Stadhouderlijk Hof afkomstige afbraakmaterialen in het huis Nieuwestad zijn verwerkt. Te meer waar P. Cats in 1804 het Stadhouderlijk Hof kocht voor *f* 42.000, met de aanvankelijke bedoeling om het te gaan bewonen (Eekhoff, Geschied. van Leeuwarden, II, blz. 301). Wat de afbraak betreft, werd bepaald, dat de 3 huizen moesten worden afgebroken „tot op de agterkamer na"; waarschijnlijk viel deze kamer buiten het grondplan van het nieuwe huis en is deze nog eenigen tijd in stand gehouden om als aannemers-verblijf of bergplaats te dienen.

Van der Wielen moest „direct na de 12 May" (datum, verband houdende met den loopenden huurtijd der af te breken huizen) met het werk beginnen en dit, met uitzondering van het voegen van de gevels, op den 12den November 1806 gereed hebben. Blijkbaar had hij ook dit voegwerk op laatstgenoemden datum reeds verricht; de aannemer toch verklaarde op 12 November 1806, dat de aanneemsom „op onderscheide tijde" tot zijn genoegen was voldaan.

Behalve bovengenoemd werk werd Van der Wielen volgens bestek tegen een aanneemsom van *f* 7000.— nog aannemer van „Timmer en Metzelwerk", o.a. omvattende het maken van zolders en vloeren over de balken; het beschroten van de gangen en wanden, welke gestucadoord zouden worden; het metselen van schoorsteenen en vloeren; het bestraten van de plaats achter het huis; het bevloeren van keuken en benedengang met „marmeren steenen", het verleenen van hulp aan den steenhouwer bij het stellen van de bordessen; het timmeren van lambrizeeringen,

Wumkes.nl

lijsten, architraven om deuren en ramen, bedsteden enz.; het stellen van schoorsteenmantels; het maken van de trappen; enz. De marmeren vloertegels, de trappen en de betimmeringen zijn over het geheel nog aanwezig. Op 12 Mei 1809 verklaarde Van der Wielen ook deze aanneemsom te hebben ontvangen.

Uit de rekeningen blijkt, dat Van der Wielen zijn tusschenkomst verleende bij den aankoop van verschillende materialen, als kalk, van C. en H. C. Blok betrokken, stijgertouw door Swolsman geleverd enz.; daarnaast verrichtte hij tal van werkzaamheden, als lossen van de schepen met steen en zand. Zijne aanvullende rekeningen over de jaren 1806/09 beliepen dan ook nog het aanzienlijke bedrag van ruim *f* 5000.—.

We zullen in het kort de voornaamste overige leveranciers en aannemers vermelden.

Jan Pieters (Pytters) van Metzlawier leverde twee ladingen grenen balken voor ruim *f* 7100.—; S. Salverda van Leeuwarden meest de kleinere houtwaren tot een bedrag van ruim *f* 7800.—, terwijl T. en J. van Wicheren vooral juffers (stijgerhout), gedeeltelijk „in veyling tot Harlingen gekogt" leverden voor ruim *f* 1600.—. Het eikenhout werd betrokken van A. en Jacs Bruinsma van Leeuwarden voor ruim *f* 1150.—. Het zagen geschiedde door den houtmolenaar Pieter Gerrits voor bijna *f* 550.—. Ook W. R. Nijhoff en J. Maaskamp, „mr. Timmermans" zien we verschillende houtwaren leveren, voorts modellen voor den smid en den steenhouwer, ijzerwerk, deurkrukken, slooten, 4 lindeboomen (waarschijnlijk voor de tuin), 2 schoorsteenstukjes (voor *f* 10.—) enz. tot een totaal-bedrag van rond *f* 11.000.—.

Bij den aankoop van 82.000 „beste blaauwe Utrechtsche gevel moppen" van de wed. Pieter Slagregen en Zoon te Amsterdam voor ruim *f* 4100.— verleende Cats' vriend A. Langenhuyzen aldaar zijn bemiddeling. In een briefje d.d. 22 Februari 1806 verklaart laatstgenoemde „Ik heb er geen duit af kunnen krijgen".

Verschillende andere soorten baksteen werden geleverd door R. Rosema voor ruim *f* 1425.—, I. Antonides en Jacob van Slooten, laatstgenoemde te Harlingen en door de wed. Gt. Os. Gorter en Comp. (Stienzer Tichelwerk), estrikken en soortgelijke artikelen door O. P. Waller voor ruim *f* 600.—, de pannen door Johs. en Mevius de Boer te Franeker voor bijna *f* 250.—.

Behalve door C. en H. C. Blok voor ongeveer *f* 2875.— werd nog kalk en cement geleverd door P. H. van der Meulen voor ruim

Wumkes.nl

Afb. 1. Het perceel Nieuwestad 49 te Leeuwarden.
Gebouwd en ingericht in de jaren 1806—1810.

Wumkes.nl

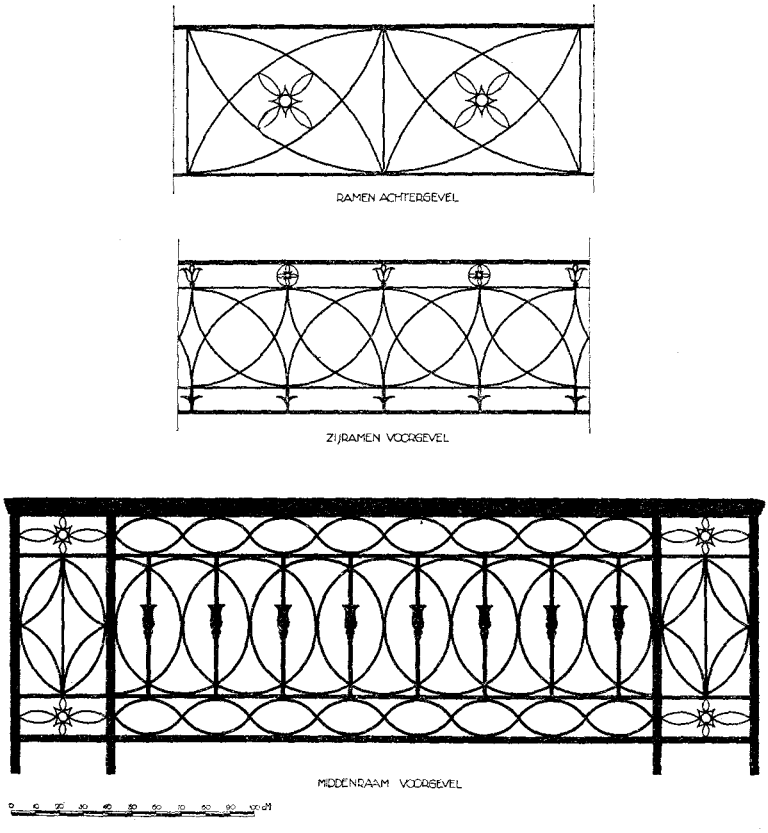

Afb. 2. IJzeren balconnen of raamhekken aan het politie-bureau, geleverd door C. Lammerding te Amsterdam.

Wumkes.nl

ƒ 760.—, T. Risselada voor ruim ƒ 550.—, en R. Buysing, voor ongeveer ƒ 170.—.

Voor het loodgieterswerk werd de hulp ingeroepen van J. Feima, loodgieter, waarmede ƒ 7000.— gemoeid was. Alleen het maken van eenig sanitair werd voor ruim ƒ 33.— opgedragen aan Dirk ten Haaff, mr. Loodgieter te Amsterdam, blijkbaar een werkje, waarop men toenmaals in Leeuwarden nog niet of niet zoo goed was ingesteld.

Het smidswerk werd verzorgd door D. Dijkstra voor ruim ƒ 2100.—, deels door den mr. smid en slootenmaker C. Lammerding uit Amsterdam voor ƒ 2750.—. De Amsterdammer smid leverde o.a. b a l k o n n e n in voor- en achtergevels, (afb. 2), de stoepketting en een gepolijste vuurhaard. Met „balkonnen", als 8 in den voorgevel à 30 gulden en 9 in den achtergevel à 22 g. per stuk, zijn bedoeld de fraai gesmeede, nog aanwezige ijzeren hekjes voor de ramen (afb. 2). Hij leverde ook het ijzeren hek of balustrade op de dubbele stoeptrap. De spijkers e.d. kramerijen werden geleverd door C. Smedes, later door diens weduwe, en voor een klein deel door Izaak W. Gorter te Groningen; R. Ruitenschildt te Leeuwarden nam voor ƒ 1800.— op zich het binnen- en buitenverfwerk „volkomen na genoegen van Mijn Heer en Mevrouw af te Maaken en Na de Eerste Smaak, buiten 't goud en zilver dat men verkiest er aan te hebben". Zijn bij-rekening voor eenig glas e.a. materialen en loonen beliep nog ruim ƒ 1000.—. Jacobus Hesseling, Mr. Huis en Rijtuigschilder en Glasemaker te Amsterdam ontving daarnaast nog voor het meniën van ijzerwerk e.a. werkzaamheden en leveranties t.b.v. de balcons, stoepkettingen e.d. een bedrag van ruim ƒ 60.—. Behalve het hiervoor genoemde glas werden de vensterruiten van Boheemsch glas geleverd door F. H. van Cartenberghe te Amsterdam voor een bedrag van ruim ƒ 2100.—. De ruiten van spiegelglas daarentegen werden geleverd door L. Nauta en Zoon, welke firma eveneens spiegels met deels vergulde lijsten leverde en andere spiegels in orde maakte; haar rekening bedroeg bijna ƒ 2200.—.

Het beeldhouwwerk aan het houtwerk werd weder door een Amsterdammer verzorgd, n.l. door Johannes Voskuyl, Mr Beeldhouwer. Diens zorgen strekten zich uit tot „een glasraam met Arrebesque en Vesston bloemmen", en „twe Wajers", voorts „twe duerren met Vier pennelen met koord" en „58 Voetten lijst met twe Ornamentte, twe Roosjetten, Een naald met drie ornamente en Een Capteel" en ten slotte „twe Roosjetten Voor het

Wumkes.nl

balkon". Dit beeldhouwwerk, hetwelk nog steeds te bewonderen is, werd gehonoreerd met ƒ 420.—. De Leeuwarder beeldhouwer S. Feddema verrichtte nog eenig werk, bestaande o.a. uit „2 spekstukken", „vier krollen" en „8 Heele en 8 Halve klokken aan de Balustrade" tot een bedrag van slechts ƒ 28.—.

De Mahoni leuning aan de trap werd geleverd door Gupffert Lem en Co te Amsterdam voor ruim ƒ 188.—.

Het behangwerk is daarom belangrijk, omdat bij de in 1934/35 plaats gevonden hebbende werkzaamheden het behang in de groote suite nog onder het latere behang werd aangetroffen en daarvan nog eenige fraaie fragmenten zijn bewaard, thans in het Friesch Museum. Dit behang werd geleverd door „Directeuren van de vaderlandsche maatschappij", namens welke mij. H. B. Ysenbeek te Amsterdam optrad. De levering omvatte „twee gedrukte kamerbehangsels op doek, het Eene is groot 109 5/8 Ellen de El 28 stuyvers, het tweede is groot 50 Ellen de El 25 stuyvers". Inderdaad zijn 2 soorten behang aangetroffen, hetgeen mede een bewijs kan vormen, dat dit behang inderdaad het hier bedoelde is. Het behangen geschiedde door Zacharias Schoor te Amsterdam, hetgeen overigens reeds bekend was door een in 1934 op het houtwerk aangetroffen mededeeling met krijt, luidende:

Dit Huys is Be(hangen)
door
Zach.s Schoor
van
Amsterdam
in den Jaare A° 1808
en 1809.

Schoor ontving voor reiskosten en kostgeld ruim ƒ 100.—. G. Adriani leverde de „stroken voor Behang".

Terloops zij vermeld, dat H. v. d. Heide teer voor het dak leverde, W. E. van Driesum pokhouten knoppen, mantelknoppen e.d., J. Feenstra koperen haken voor de schuiframen.

Belangrijker is weer de levering van J. H. Cuël te Amsterdam, welke betrof de damspiegels in de zaal, de groote zijkamer, de boven-achterkamer, de bovenvoorkamer, de porceleinkamer enz.; voorts vier „differente Marmeren Schoorsteen mantels" en verder het leveren en aanbrengen van het papieren behang in het Comptoor (Meubel papier grijse grond), de Eetzaal (gesatineerde chocolaad grond), kleine Zijkamer (fijn blaauw papier), Boven-slaap-

Wumkes.nl

kamer (wit gesatineerd papier), Middelkamer (papier geele grond), Cabinetje tusschen de zij- en eetkamer (meubel papier Nankings grond), voorkamer (wit gesatineerd papier), boven cabinetje en agter de Trap (papier Coffij grond), de 2 Cabinetjes op de Gang (wit gesatineerd papier) en de Groote zijkamer (best Nanquins gesatineerd).

Geven de desbetreffende rekeningen ons reeds eenigszins een indruk van de inrichting van het huis, zooals deze er tijdens de bewoning door P. Cats inwendig moet hebben uitgezien, nog veel meer is zulks het geval met andere leveringen van Cuël. Naast „Doorniks Tapijt, groot patroon voor de kleine zijkamer" leverde hij o.a. „grijs gevlamd Hilversums Tapijt", een „Groote Doorniks Tapijt a Medaillon voor de Zaal en Groote zijkamer van 222 Ellen in het vierkant."

De Kleine Zijkamer was als volgt gestoffeerd: „2 Ramen met blaauwe Zijde en witte Neteldoekse Gordijnen, behangen met oranje en zwarte sijde franjes en passement op haar vergulde stokken met koperen rosetten" (kosten *f* 620.—).

De Zaal en Groote Zijkamer waren niet minder verzorgd; „4 Ramen met groene en vleeschcouleurde zijde, behangen met vleeschkleurde zijde franjen en passementen op haar vergulde stokken, vergulde rosetten" (kosten *f* 1720.—); verder „1 vleeschcouleur-zijd geplooit behangsel met dubbelde reien passementen voor boven en onder, aangehegt met kopere knopjes" (kosten *f* 590.—).

Het meubelair was eveneens fraai, b.v. een „mahony canapé met gesnede zwanehalsen" c.a., bekleed met groen satijn met „weerschijnde starretjes"; dit ameublement kostte *f* 1350.—. De totale rekening van Cuël beliep dan ook ruim *f* 12.100.—. Voor wie een studie maakt van de levenswijze en huis-inrichting van een patriciers-gezin uit het begin der vorige eeuw, kunnen de gedetailleerde rekeningen een belangrijke bijdrage vormen.

Den Leeuwarder kan het bevrediging schenken, dat A. van Gruisen door de levering van schoorsteen- en penant-spiegels eveneens een aandeel had in de verdere inrichting (kosten ongeveer *f* 1325.—).

Na deze gegevens doet het eenigszins prozaïsch aan te vernemen, dat Van der Wielen de plaveijen heeft geleverd.

Een uit kunsthistorisch oogpunt belangrijk gegeven is weder, dat het stucadoorwerk werd uitgevoerd door I. Lateur (mr. stucadoor te Amsterdam) en Zoon (welke zoon is H. Lateur, mr.

Wumkes.nl

Stads stucadoor te Amsterdam), voor een bedrag van ruim ƒ 3000.—. Het stucwerk in de groote suite (thans agentenwacht c.a.) is nog geheel intact, terwijl o.a. ook het stucwerk in de benedengang nog ten deele aanwezig is. (Om misverstand te voor komen zij opgemerkt, dat het eenvoudige stucwerk — fabrieks-werk — in de kamer van den Commissaris van Politie eerst in 1935 is aangebracht).

Een zeer belangrijke levering, uit architectonisch oogpunt, is die van de Erven I. D. Frauen, J. Guillot en Smit te Amsterdam, omvattende het natuursteenwerk, n.l. het marmerwerk in de gangen, het hardsteen voor de gevels enz., tot een bedrag van bijna ƒ 13.000.—. Over de afrekening had de heer P. Cats blijkbaar met den heer Guillot een accoord getroffen, waarop de firmant J. Smit in 1826 terugkwam.

Dat de heer Cats over deze verwikkeling, zoovele jaren na den bouw, zijne verwondering te kennen gaf, kan geen bevreemding wekken, te meer, waar hij op dat oogenblik andere en grooter zorgen kende. Hij schrijft o.m.: „UEd. messive van den 26e Augustus is mij op zijn tijd wel geworden, de treurige omstandigheden waarin ik mij destijds met mijne Familie wegens het onverwacht overlijden van mijn Zoon bevond, hebben veroorzaakt, dat ik weinig over derzelver inhoud heb kunnen denken. UEd. latere messive van den 21e passato brengt mij denzelve weder te binnen, over welke ik niet kan ontveinzen zeer verwonderd te zijn". Waarschijnlijk om deze eenigszins onverkwikkelijke aangelegenheid uit de wereld te helpen, eindigde deze zaak met een schikking, waarbij Cats ƒ 140.— betaalde van het omstreden bedrag van ƒ 450.—.

Uit het door den bouwheer opgemaakte overzicht blijkt, dat de bouw, zonder de waarde van de 3 afgebroken huizen, van den grond en het later nog aan Smit uitbetaalde bedrag, niet minder dan ƒ 122578–13–2 had gekost, een voor die dagen zeer aanzienlijk bedrag. Wanneer men in aanmerking neemt, dat de bouw plaats had in een tijdperk, dat het land verarmd en uitgeput was t.g.v. de Fransche overheersching, dan kan men slechts tot de slotsom komen, dat men zich de levenswijze van een patriciër, ook in een provincie-stad als Leeuwarden, toenmaals niet te eenvoudig moet voorstellen.

Wumkes.nl

De Fresco-Fragmenten van Leeuwarden en het Haarlemse Paneel

door GEBHARD VOORVELT O.F.M.

Enige jaren geleden schreef Dr Knipping in dit tijdschrift een artikel over de muurschilderingen ontdekt bij de afbraak van de Galileërkerk te Leeuwarden in 1940 [1]).

Ongelukkigerwijze waren deze fresco's zeer gehavend, en slechts enkele fragmenten vormden het povere resultaat, dat men na veel moeite kon bergen en in het Fries Museum plaatsen. Deze fragmenten nu wezen duidelijk op een omvangrijk werk, dat echter wegens de schaarse gegevens onmogelijk te reconstrueren was. Het is de verdienste van Dr Knipping de aandacht gevestigd te hebben op een paneel aanwezig in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem en door hem de „Geschilderde Catechismus" genoemd. Alles wees er op, dat dit paneel nauw samenhing met de bewuste muurschilderingen en dat het zelfs in grote lijnen dezelfde voorstelling bood. Het Friese werk werd hierdoor duidelijk, en zo kon men zich zelfs 'n idee vormen, hoe het geheel er moet hebben uitgezien. De Directie van het Fries Museum vroeg het bewuste schilderstuk enige tijd in bruikleen om het ten gerieve van het publiek naast de fresco-fragmenten te hangen. Haar ideaal was echter een copie van het Haarlemse stuk te bezitten. In overleg met Dr Knipping werd Broeder Victor Cransveld O.F.M. daartoe aangezocht. Zijn succesvolle vroegere werkzaamheden op dit gebied wettigden de verwachting, dat hij ook dit werk tot een goed einde zou brengen. Met grote toewijding en zeer conscientieus heeft hij zich aan dit monnikenwerk gegeven en het resultaat is dan ook inderdaad boven alle lof verheven. Zelfs de lijst werd volkomen geimiteerd. De copie werd aangebracht op een multiplex-paneel van okimohout, zodat trekken vrijwel uitgesloten is.

'n Grote moeilijkheid bij de copiëring vormden de talrijke teksten, verspreid over het hele schilderij, in het bijzonder de twee hoofdteksten in de linker- en rechter bovenhoek. Op het

[1]) B. Knipping O.F.M., *De muurschilderingen in de Galileërkerk te Leeuwarden*, in „De Vrije Fries", XXXVI (1941), blz. 52—70.

Wumkes.nl

eerste gezicht namelijk ziet het paneel er goed geconserveerd uit. Bij 'n nadere beschouwing blijkt het echter vele overschilderingen te vertonen, min of meer geslaagde restauraties, die in de loop der tijden blijkbaar nodig zijn geweest. Een van de voornaamste oorzaken hiervan is wel het feit, dat het paneel is gaan trekken. Hierdoor ontstonden van boven tot onder grote verticale spleten. Dit euvel heeft men trachten te verhelpen door de ontstane openingen met 'n soort plamuursel dicht te strijken. Het gevolg hiervan was, dat het geschilderde op meerdere plaatsen over de gehele lengte onzichtbaar werd.

De voorstelling zelf heeft men toen zo goed mogelijk hersteld. Alleen de tekst, waaraan de tand des tijds toch al danig geknaagd had, heeft men in deze — hetzij omdat men het belang er van niet inzag, hetzij omdat men niet meer wist, wat er staan moest — zeer stiefmoederlijk behandeld. Zo zijn er bij voorbeeld van de tekst in de linker bovenhoek verscheidene letters, ja zelfs hele woorden totaal onzichtbaar geworden, zoals (Afb. 2) duidelijk laat zien. Op zichzelf behoeft dit natuurlijk geen probleem te vormen voor een copieerder, daar hij slechts heeft weer te geven, wat het origineel biedt. Na overleg met den directeur van het Fries Museum had men echter besloten de tekst voor zover mogelijk te reconstrueren en als zodanig aan te brengen. En dit te meer, daar men hoopte aan de hand daarvan 'n beter begrip van de voorstelling te krijgen.

Ondergetekende heeft broeder Cransveld bij de ontcijfering c.q. reconstructie van de opschriften bijgestaan. Nu de copie geheel voltooid is en reeds in het Fries Museum geplaatst, leek het mij gewenst het resultaat van mijn arbeid hier weer te geven. Tegelijk met een vertaling zullen we dan aan de hand van de tekst 'n verklarende beschrijving van de voorstelling geven. Zodoende kan het boven aangehaalde artikel van Dr Knipping worden aangevuld en krijgen enkele onjuistheden 'n welkome correctie.

Eenige jaren geleden heeft de heer M. P. van Buytenen de tekst reeds voor 'n groot gedeelte ontcijferd. De ongunstige omstandigheden, waaronder hij heeft moeten werken en de korte tijd, waarin hij het origineel onder zijn bereik heeft gehad, vormen een verklaring voor de leemten en feilen, die zijn transscriptie [1]) vertoonde, en dwingen ons tevens tot bewondering

[1]) Zie B. Knipping O.F.M., *o.c.*, blz. 65, n.l.

Wumkes.nl

voor hetgeen hij toch nog heeft bereikt. Hij heeft ons veel moeite bespaard en ik acht het een ereplicht dit hier openlijk te erkennen. Alle lacunes konden echter ook in de transscriptie, die hier geboden wordt, nog niet worden weggewerkt. Bij de definitieve vaststelling van de tekst werd slechts datgene, waarvan ik, hetzij na nauwgezette lezing, hetzij langs vergelijkende weg, volkomen zeker was, op de copie aangebracht. Conjecturen, die geen honderd procent zekerheid gaven, zijn niet opgenomen. Datgene wat tussen rechthoekige haakjes staat, was op het schilderij niet of bijna niet te lezen, maar is door in- of externe critiek zeker. Dat wat tussen ronde haakjes staat, was eveneens niet te lezen en biedt slechts 'n min of meer zekere conjectuur, die echter op de copie niet is aangegeven:

(Typ') Vnius Sanctae [Catholicae] Et Apostolicae Ecclesiae A Deo Patre In Sanguine / Filii Per Spiritum [Sanctum] Sanctificatae Cui' Primum Et [Maximum] / Fundamentum Et [Caput] Christus Est Et Quem Christs (sic) Sub Se Caput Illius / Visibile Constituit [Petrus] Apostolus Christi In Terris Vicarius Cuius Bases / Prophetae Sunt Et .... thae Columnae Apostoli Quae Omnem In Christum Credentem / Multitudinem In Se.... Ac Per Sanctos Martyres Episcopos Et Doctores / Exemplis Praecep[tisq' Salu]taribus Instruit Vnica Sicut Phoenix Illustris Vt / Sol Per Totum O[rbem] Diffusa Ligandi Solvendiq' Potestatem Habens In / Aeternum Usque [Duratura] Que Cum Sit Sponsa CHristi Dotem Habet / Septem Sacra[menta Per] Septem Oculos Septem Stellas Septem / Sigilla Septem C[ande]labra figurata Quibus Credentes Regenerat / Confirmat Nutr[it] Resuscitat Ordinat Multiplicat Et Ex Hac Vita / Exeuntes Roborat [Atque] In Beatorum Sedes Transmittit Ubi / Caput Nostrum [Ch]ristus Est In Gloria Dei Patris Cum Bene/dictis Illis Regni Caelestis Civibus Qui Iam Triumphantes / in Caelis Pro Nobis Membris Suis In Hac Lachrimarum Valle / Que Dicitur Ecclesia Militans De Gentibus Constitutis Deum / Deprecantur Eandem Nobiscum Communionem Habentes / Eademq' Fidei Charitatisq' Cathena Colligati Ad Quam / Non Pertinent Qui Se Ab Hac Petra Christo Scilicet Et / Eius Vicario Romano Pontifice Divulserunt Cui Quisquis Non / Adhaeret Non Iam Ad Christi Ecclesiam Sed Ad Antichristi Pertinet / Synagog[ae] Quam Nunc Sathanas Per Lutherum Calvinum Bezam Et / Alios Ministros Suos fabricare Non

Wumkes.nl

Desinit Vt Qui Probati Sunt Mani/festi Fiant Ipsi Vero Magistri Et Ministri Quia Extra Petrae Solidi/tatē Inter Fluctus Cathedras Altariaq' Sua Erexerunt Errantes Et / In Errorem Mittētes Ad Extremum Iudicii Diem Reservantur Vt Sempi/terno Igni Cōburendi Tradantur Qui Vero In Ecclesiae Vnitate Permāserint / Viam Mandatorum Dei Currentes Adpiorum (sic) Sedes Angelorum Ministe/rio Perducantur

De vertaling luidt als volgt:

(Voorstelling) van de ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk door God den Vader in het bloed van den Zoon door middel van den H. Geest geheiligd, wier eerste en voornaamste fundament en hoofd Christus is en degene, dien Christus onder Zich als zichtbaar hoofd ervan heeft aangesteld namelijk de Apostel Petrus Christus' plaatsbekleder op aarde; wier voetstukken de Profeten zijn en .... zuilen de Apostelen; die allen, die in Christus geloven, in zich (verenigt?) en door middel van de heilige Martelaren, Bisschoppen en Kerkleraren door voorbeelden en heilzame voorschriften onderricht; enig evenals de Phoenix, schitterend als de zon, over heel de aarde verbreid, de macht bezittend te binden en te ontbinden, blijvend tot in eeuwigheid; die, daar zij de Bruid van Christus is, als bruidschat heeft de zeven Sacramenten door de zeven ogen, de zeven sterren, de zeven sloten, de zeven kandelaars verzinnebeeld,waardoor zij de gelovigen doet herboren worden, bevestigt, voedt, doet herrijzen, wijdt, vermenigvuldigt en, wanneer zij uit dit leven scheiden, sterkt en ter woonplaats der zaligen geleidt, waar ons Hoofd Christus is in de glorie van God den Vader tezamen met die gezegende burgers van het Hemelrijk, die reeds zegevieren en in de Hemel voor ons ten beste spreken bij God, voor ons, die hun uit de heidenen verzamelde medeleden zijn en in dit tranendal, dat de strijdende Kerk genoemd wordt, verkeren; die (nl. de zaligen) dezelfde gemeenschap met ons hebben en met dezelfde band van geloof en liefde verbonden zijn; tot dewelke (nl. de Kerk) niet behoren zij, die zich van deze rots, namelijk Christus en Zijn plaatsbekleder de Paus van Rome, hebben afgescheurd; want alwie haar niet aanhangt behoort niet meer tot de Kerk van Christus, maar tot die van den Antichrist, de synagoog, die Satan heden ten dage door Luther, Calvijn,

Wumkes.nl

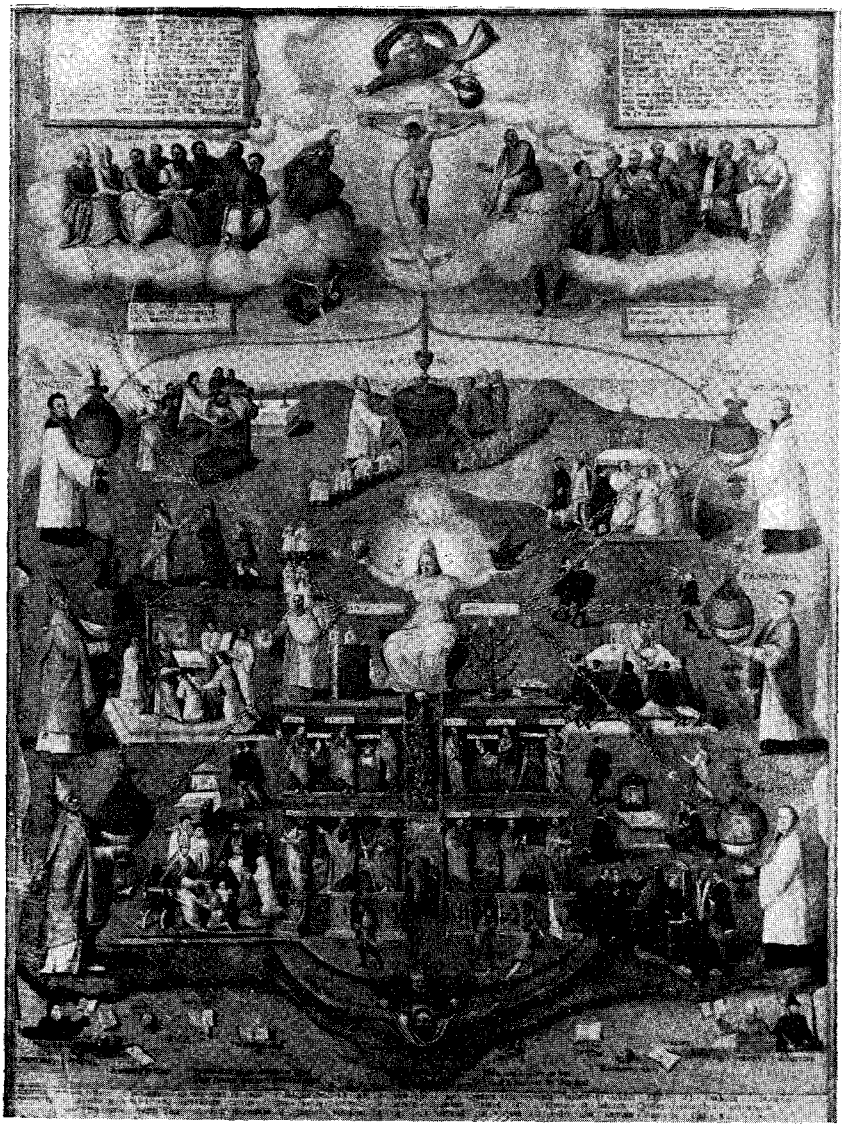

Afb. 1. De triumferende en de strijdende kerk.
Schilderstuk in het Bisschoppelijk-Museum te Haarlem.

Wumkes.nl

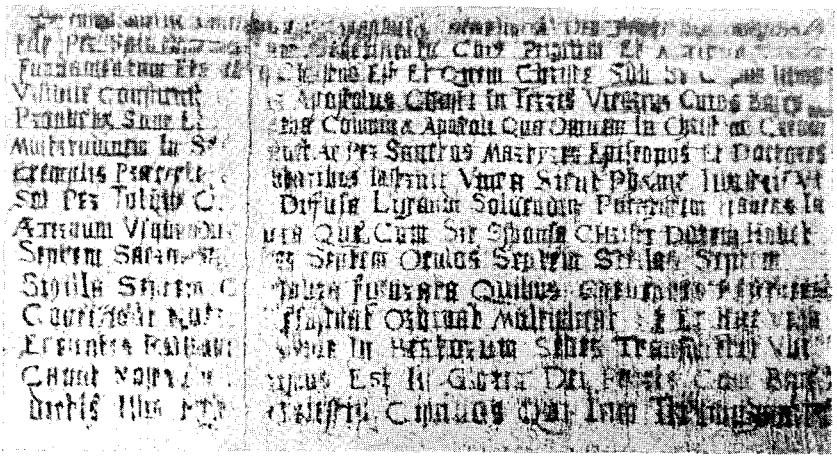

Afb. 2. Tekst linker bovenhoek van de eerste afb. vergroot.

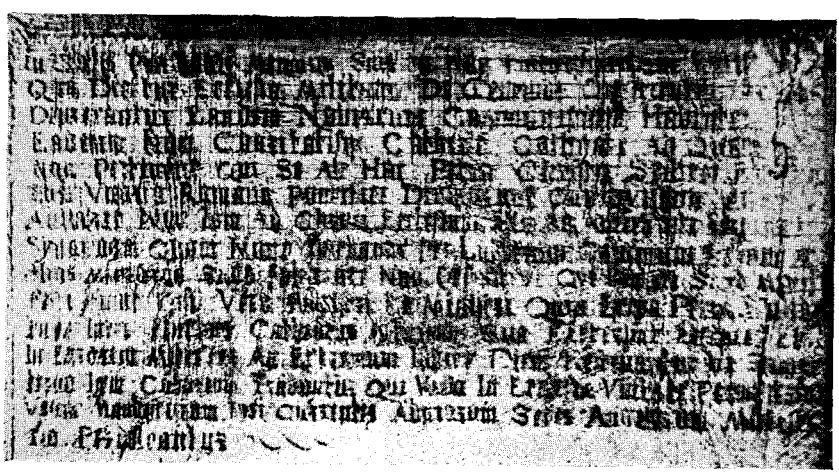

Afb. 3. Alsvoren tekst rechterbovenhoek.

Wumkes.nl

Beza en zijn andere handlangers niet ophoudt te bouwen, opdat blijke, wie standvastig zijn [1]); de leraren en bedienaren zelf echter zullen, daar zij hun leerstoelen en altaren buiten de stevige rots in de baren hebben opgericht en aldus dwalen en anderen in dwaling brengen, tot op de oordeelsdag worden afgezonderd om in het eeuwig vuur te worden geworpen en daar te branden; zij echter, die in de ene Kerk zullen volhard hebben en Gods geboden bewandelen, zullen door de Engelen naar de woonsteden der godvruchtigen geleid worden.

De weinige leemten, die niet konden worden aangevuld, doen aan de duidelijkheid weinig af. Het blijft 'n raadsel, wat het eerste woord geweest kan zijn. Afgaande op de zin lijkt het redelijk 'n woord als „Typus" of „Forma" te veronderstellen, hetgeen dan zou betekenen: weergave, voorstelling, afbeelding, samenvatting of iets dergelijks. De inscriptie zelf echter geeft weinig aanleiding tot deze veronderstelling. Daar staat tegenover, dat het woord „typus" zeer veel in gravuren voorkomt als „samenvatting". Zo is er bij voorbeeld van Hieronymus Wierix bekend de „Typus Utriusque Legis", waarin enkele markante gebeurtenissen uit het Oude en het Nieuwe Testament tegenover elkaar worden gesteld [2]). Dezelfde graveur vervaardigde nog „Typus Spiritus Sancti", „Typus Verbi Dei", „Typus Dulcissimi Nominis Jesu" en vele anderen. [3])

Tevergeefs zochten we naar 'n litteraire bron van deze tekst. Waarschijnlijk bestaat die niet. Op de eerste plaats al omdat er weinig litterairs aan is, maar vooral omdat het geheel sterk de indruk wekt, dat de tekst er is om het schilderij en niet het schilderij om de tekst.

Alvorens aan de hand van het ontcijferde de compositie te verklaren, zullen we 'n transscriptie en vertaling geven van het eveneens tamelijk uitvoerige randschrift aan de onderzijde. De overige opschriften komen dan wel ter sprake bij de uitleg:

Fundamentum Christus & Prim[um & Maxim]ū Fundamentū Aūt Nemo Pōt Ponere [P't]er Id Quod Positū Est Quod Est Christus Iesus I Cor 3 Quomodo Ergo Funda-

[1]) Vgl. I Cor. 11, 19: „Nam oportet et haereses esse, ut et qui probati sunt, manifesti fiant in vobis." — „Want het is nodig, dat er scheuringen onder u zijn, wil het blijken wie onder u standvastig is."

[2]) B. Knipping O.F.M., *De Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, II, Hilversum, 1939, blz. 241.

[3]) L. Alvin, *Catalogue Raisonné de l'oeuvre des trois frères Jean, Jérome et Antoine Wierix*, Bruxelles, 1866, p. 270 s., n.n. 1326, 1333, 1334, 1335.

Wumkes.nl

menta Prophetae Et Apostoli Eph 2 Et Quomodo Fundamentum / Christus Jes[us Qu]o Vlterius N[ih]il Est Si Sacramenta Cogites C[hri]stus Sanctus Sanctorum Si Gregem Subditum Chrstus (sic) Pastor Pastorum Si Fabricam Christus fundamentum fundamtorum (sic) / [Sicut] Ergo Montes Sancti Sion Haec sunt Fundamenta S Civitatis Hierusalem De Quo Dicit Apostolus Gal 4 Quod Est Mater Oim̄ Nostrum Aug In Psal 86.

Vertaling:

Christus is het fundament, en wel het eerste en voornaamste. Niemand nu kan een ander fundament plaatsen, dan wat gelegd is, en dat is Jezus Christus I Cor. 3, (11). Hoe zijn dan de Profeten en Apostelen fundament Eph. 2, (20) en hoe is Christus Jezus, boven wien niets is, fundament? Zo men aan de Sacramenten denkt, dan is Christus de Heilige der Heiligen; zo men aan de onderhorige kudde denkt, dan is Christus de Herder der Herders; zo men aan een gebouw denkt, dan is Christus het Fundament der Fundamenten. Zoals derhalve de bergen het zijn van het heilig Sion, zo zijn dit de fundamenten van de heilige Stad Jeruzalem, waarvan de Apostel zegt Gal. 4, (26), dat zij ons aller Moeder is. Augustinus, Verklaring op Psalm 86.

Dit randschrift is ontleend aan de psalmverklaring van S. Augustinus [1]), zoals ook aan het eind staat aangegeven; het is echter enigszins aan de omstandigheden aangepast.

Gaan we nu na, hoe de voorstelling door de hoofdtekst wordt toegelicht. De eerste woorden wijzen erop, dat de compositie in haar geheel moet opgevat worden als 'n weergave van de ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk. De centrale figuur is een zinnebeeldige voorstelling van de Kerk, enigszins geinspireerd door de beschrijving van Apoc. 1, 13—14. In de lichtkrans om haar hoofd staat het woord ECCLESIA — *Kerk*. Bo-

[1]) S. Augustinus, *Enarr. in psalm 86, art. 3*, vgl. Migne, P. L. XXXVII, col. 1102.

De juiste en volledige tekst is: „Nam ut noveritis quia et fundamentum Christus et primum et maximum: *Fundamentum*, inquit Apostolus, *nemo potest ponere praeter id quod positum est, quod est Christus Jesus* (I Cor. III, 11). Quomodo ergo fundamenta Prophetae et Apostoli, et quomodo fundamentum Christus Jesus, quo ulterius nihil est? Quomodo putamus, nisi quemadmodum aperte dicitur sanctus sanctorum, sic figurate fundamentum fundamentorum? Si ergo sacramenta cogites, Christus sanctus sanctorum: si gregem subditum cogites, Christus pastor pastorum: si fabricam cogites, Christus fundamentum fundamentorum."

Wumkes.nl

ven op de tiaar, de pauselijke driekroon, waarmee zij getooid is, staat een duif, het zinnebeeld van den H. Geest, den Heiligmaker. Het woord SANCTA — *Heilig* slaat op deze eigenschap, die bijzonder aan de derde Persoon van de H. Drievuldigheid wordt toegeschreven, en is tevens 'n aanduiding van een der vier kentekenen der ware Kerk namelijk de heiligheid, de algemeenheid, de eenheid en de apostoliciteit. Deze drie laatste kentekenen worden weergegeven door de wereldbol, die de Kerk in haar rechterhand draagt en waarboven geschreven staat CATHOLICA — *Algemeen;* door de phoenix, die zijn in haar linkerhand draagt en het symbool der eenheid is, aangeduid door het woord VNICA — *Enig;* en door de woorden ET APOSTOLICA — *en Apostolisch* tussen de twee rijen Apostelen in, die als zuilen van het kerkgebouw fungeren. Behalve door de vrouwenfiguur wordt de Kerk namelijk ook nog gesymboliseerd door 'n soort gebouw, opgetrokken op de rots. Maar daarover straks.

De volgorde van de tekst nagaande komen we nu aan de woorden A DEO PATRE etc. — *door God den Vader* enz. Hier wordt gesproken over Vader, Zoon en H. Geest in termen, waarin de eigenschappen, die aan ieder der drie Goddelijke Personen bijzonder worden toegeschreven, uitkomen: de Vader als Schepper, de Zoon als Zaligmaker en de H. Geest als Heiligmaker. Op de voorstelling wordt dit weergegeven door den Vader voor te stellen in een alles overheersende en omvattende houding, met de wereldbol in de hand, hetgeen duidt op Zijn scheppende macht. God de Zoon hangend aan het Kruis, waarop Hij onze Verlossing bewerkte, terwijl uit Zijn zijdewonde 'n stroom bloeds. vloeit, die in vazen wordt opgevangen. Deze vazen duiden de Sacramenten aan, waardoor de verdiensten van Christus' Kruisdood op de mensen worden toegepast. Dit alles wordt nog nader toegelicht door de beide cartoccio's links en rechts, die ieder een tekst van Augustinus weergeven. Links staat het opschrift: Ex Latere Christi Ostium Vitae Panditur Vnde Sacramenta Ecclie manarūt. Aug. In Ioañ — *Uit Christus' zijde opent zich de deur des levens, waaruit de Sacramenten der Kerk gevloeid zijn. Augustinus, Verklaring op het Evangelie van Joannes* (Tractatus 120, n. 2). [1]) Rechts staat te lezen: Sacramenta V[asa] Gratiae et Meritorum Christi — *De Sacramenten zijn de vaten van de*

[1]) Migne, P. L. XXXV, col. 1953.

Wumkes.nl

genade en van de verdiensten van Christus. Op het Kruis staat het door Sint Jan in zijn Evangelie vermelde opschrift: INRI, dat 'n afkorting is van I e s u s N a z a r e n u s R e x I u d a e o r u m (Jo. 19, 19), hetgeen betekent *Jezus van Nazareth Koning der Joden.*

De H. Geest is weergegeven als 'n duif, de gedaante, waarin Hij verscheen bij Christus' doop door Johannes aan de Jordaan, toen God openlijk getuigenis aflegde voor Christus (vgl. Luc. 3, 22).

Vervolgens lezen we, dat Christus het eerste en voornaamste fundament en het hoofd der Kerk is, en dat Petrus door Hem werd aangesteld als haar zichtbaar opperhoofd en als plaatsbekleder van Christus op aarde. Inderdaad zien we ook op de voorstelling Christus al heel letterlijk als zodanig weergegeven torsend het gebouw der Kerk, en boven Hem en op Hem steunend Petrus, de Steenrots (Jo. 1, 42), waarop Christus Zijn Kerk zou bouwen (Mt. 16, 18) met de „sleutelen van het rijk der hemelen" (Mt. 16, 19) in de handen. Om dit gegeven nog meer te verduidelijken heeft men de evangelieplaats, die hierop betrekking heeft, er uitdrukkelijk bijgeschreven: SUPER HANC PETRAM AEDIFICABO ECCLESIAM MEAM — *Op deze steenrots zal ik mijn Kerk bouwen* (Mt. 16, 18) Onder de Christusfiguur staat nog 'n toepasselijke psalmtekst: M o n s i n q u o b e n e p l a c i t ū e s t D e o h a b i t a r e i n e o e t e n i m D o m i n u s h a b i t a b i t i n f i n e m P s a l. 67. — *De berg, waarop het God behaagt te wonen; immers de Heer zal daar wonen tot aan het einde* Ps. 67 (68), 17. Tevens zijn daar nog enkele kleinere opschriften te lezen, die symbolische benamingen van Christus weergeven met de schriftuurplaatsen er bij: f u n d a m ē t ū f u n d a m ē t o r ū C h r i s t u s — *Christus fundament der fundamenten,* α & ω apoc. 1 (,8) en L a p i s A n g u l a r i s E p h. 2 (,20) — *Hoeksteen.* De tweede benaming bevat de eerste en de laatste letter van het Griekse alfabet en betekent: begin en einde van alles. Boven het hoofd van Petrus staan de bekende woorden uit het Evangelie van Mattheus (24, 34), die hier wel wat gewrongen worden toegepast op de onafgebroken opeenvolging der pausen: NŌ PRETERIBIT GENERATIO † SUCCESSIO HEC DONEC OĪA FIANT MATT: 24 — *Dit geslacht namelijk de opeenvolging (der pausen) zal niet voorbijgaan voor dat alles in vervulling gaat, Mt. 24* (,34) Zoals men ziet heeft men, pour le besoin de la cause, in deze tekst het woord *successio — opeen-*

Wumkes.nl

volging (*der pausen*) ingevoegd en dit aangegeven door het teken †. De opeenvolging, waarover het gaat, is intussen weergegeven door een reeks op elkaar steunende pausen, die men kan onderscheiden midden tussen de Apostelen in aan de voeten van de centrale figuur. Het onderschrift PONTIFICES ROMANI — *De Pausen van Rome* dient om alle twijfel aangaande hun betekenis te voorkomen. Bij de bovenste en dus laatste paus zijn de woorden GREGORIUS xiii PAPA — *Paus Gregorius XIII* aangebracht. Dit is dus blijkbaar de paus, onder wiens pontificaat het schilderij vervaardigd werd. En daar we weten, dat deze paus regeerde van 1572—1585, hebben we hierin een kostbare aanduiding om het stuk, althans bij benadering, te dateren.

De grondvesten (bases) van het gebouw, namelijk die waarop de zuilen rusten, stellen de Profeten voor. Er zijn, zoals men ziet zes zuilvoeten of sokkels, waarop van links naar rechts staan afgebeeld: DAVID SALOMON ISIAS HIEREMIAS DANIEL OSEAS. David en Salomon waarschijnlijk als levende voorafbeeldingen van Christus. De vier andere Profeten ongetwijfeld, omdat vooral hún profetieën over Christus en de Kerk handelen. De zuilen zelf zijn weergegeven door de figuren der twaalf Apostelen met hun traditionele attributen, de instrumenten van hun marteldood: S IVDAS S IACOBVS S THOMAS S MATHEVS S SIMON MATHIAS S PHILLIPPVS S IACOBVS S PAVLVS S ANDREAS S JOHANNES BARTHOLOM(EVS). Tussen de zuilen door ziet men de gelovigen in drommen in het gebouw zelf staan. Tussen de zes Apostelen van de bovenste rij zetelen achter katheders de vier Westerse Kerkvaders, door wie de Kerk onderricht wordt: AVGVSTINVS HIERONIMVS AMBROSIVS [GREGORIVS]. Behalve Hieronymus hebben zij allen de bisschoppelijke waardigheid bekleed, waarom zij dan ook 'n mijter dragen; terwijl Hieronymus de kardinaalshoed draagt. Dit heeft hij echter slechts te danken aan een hardnekkige traditie; want, daar Hieronymus in de vierde eeuw leefde en de kardinaalshoed pas in de dertiende eeuw in zwang komt, is het duidelijk, dat de legende hier wel wat al te anachronistisch te werk is gegaan. Verklaarbaar is deze traditie echter wel. Hieronymus is namelijk secretaris en rechterhand van paus Damasus geweest, en daar de latere kardinalen naaste medewerkers van den paus zijn, is het heel begrijpelijk, dat het volk Hieronymus, die slechts gewoon priester was en geen mijter droeg, tot kardinaal verheven heeft om ook hem 'n attribuut van waardigheid te kunnen meegeven. Maar keren wij terug tot onze beschrijving.

Wumkes.nl

De martelaren en bisschoppen, waarover de tekst spreekt, worden op de compositie niet weergegeven, tenminste niet als zodanig, of het moest zijn, dat de samensteller van het schilderij hen onder de gelovigen in het kerkgebouw geplaatst heeft, waar zij uiteraard moeilijk te onderscheiden zijn. Over de Phoenix hebben we al gesproken. Het „schitterend als de zon" wordt weergegeven door de krans van licht en vlammen om het hoofd der centrale figuur; terwijl de opvulling van het omliggende landschap met de taferelen der Sacramententoediening ongetwijfeld moet aanduiden, dat de Kerk „over heel de wereld verbreid" is. Zij bevindt zich namelijk op een soort rotseiland (de wereld) aan alle zijden omgeven door de „wereldzee". Op de achtergrond, héél in de verte, vormen bergachtige oevers de omsluiting dezer „wereldzee". De hierop volgende ideeën over de sleutelmacht en de eeuwige duur der Kerk, als zijnde te abstract, zijn op het schilderij niet uitgebeeld. Anders is het gesteld met wat de tekst daarna zegt over de DOS SPŌSAE CHRISTI — *De bruidschat van Christus' Bruid* (nl. de Kerk), woorden, die aan weerszijden van de centrale figuur zijn aangebracht en die via de kettingen wijzen op de Sacramenten. Hiermee komen we aan het hoofdmotief van de hele compositie. De katholieke leer, die aan deze gedachte ten grondslag ligt en haar dan ook verklaart, is de volgende: Door de verdiensten van Zijn Kruisdood heeft Christus ons verlost; hetgeen de katholieke theologie noemt „redemptio obiectiva" — objectieve verlossing. Hij heeft het echter zo beschikt, dat die verdiensten op ons worden toegepast door de toediening der zeven Sacramenten („redemptio subiectiva" — subjectieve verlossing). De uitdeling dier Sacramenten nu heeft Christus toevertrouwd aan Zijn Bruid de Kerk. Vandaar de woorden „Dos Sponsae Christi". De schilder heeft deze leer aanschouwelijk trachten voor te stellen door een stroom bloeds (de verdiensten van Christus' verlossingsdood) uit Christus' zijde te laten vloeien in zeven vaten of vazen, die de zeven Sacramenten voorstellen. De twee cartoccio's, waarover we boven al gesproken hebben, dienen om deze gedachte ten overvloede te verduidelijken. Naar gelang de gewone bedienaar dier Sacramenten de Priester of de Bisschop is, zien we ook als houder der vazen óf 'n priester óf 'n bisschop afgebeeld. Deze laatste is kenbaar aan de mijter. Bovendien is ook de uitoefening van ieder Sacrament in beeld gebracht.

De middelste groep met het opschrift BAPTISMVS — *Doop-*

Wumkes.nl

sel stelt het Doopsel voor. Een lange rij naakte kinderen gaat een soort gebouwtje binnen en komt er gekleed in het witte doopkleed, dat de heiligmakende genade verzinnebeeldt, uit. In deze staat lopen zij het kerkgebouw binnen, daar men door dit Sacrament lid van de Kerk wordt. Eenmaal in de Kerk opgenomen kunnen zij ook de andere Sacramenten deelachtig worden. Het Sacrament des Doopsels is daar immers een noodzakelijke voorwaarde voor, en dit is dan ook de reden, waarom het in de compositie een aparte plaats inneemt. De volwassenen, die bij deze groep staan afgebeeld, zullen waarschijnlijk het peter- en meterschap moeten weergeven.

De stroom van Christus' bloed vertakt zich dan naar links en rechts, waar het in de zes overige vazen stroomt. Links bovenaan: de VNCTIO — *Oliesel*, het Sacrament, waardoor de stervenden worden toegerust en versterkt voor hun reis naar de eeuwigheid. Dan volgt de ORDO — *Priesterschap*, waarbij een der voornaamste handelingen, namelijk de handoplegging, wordt afgebeeld. Vervolgens CONFIRMATIO — *Vormsel*, het Sacrament, dat de gedoopten een bijzondere sacramentele genade geeft om „de goede strijd te strijden en het geloof te bewaren" (II Tim. 4, 7). Rechts bovenaan: MATRIMONIVM — *Huwelijk*, het Sacrament, waardoor aan de huwenden een bijzondere genade geschonken wordt om hun nieuwe levensstaat naar behoren te beleven. De eigenlijke bedienaars van dit Sacrament zijn de huwenden zelf, terwijl de Priester slechts zijn zegen over hun verbintenis geeft en in naam van de Kerk assisteert. Daaronder EVCHARISTA — *Sacrament des Altaars*, waardoor het geestelijk leven der gelovigen wordt gevoed door het „Brood der Engelen" (Ps. 77(78), 25), dat Christus zelf is. En tenslotte PVNITENTIA (sic) — *Biecht*, waarin het door de zonden verloren leven der genade weder wordt hersteld door de vergeving der zonden.

Bij ieder Sacrament staat bovendien nog de naam van 'n deugd geschreven, die het betreffende Sacrament bijzonder karakteriseert. Tevens ontdekken we als bekroning van iedere vaas 'n allegorische figuur, die de deugd in kwestie verzinnebeeldt. Die deugden zijn: FIDES — *Geloof* (bij het Doopsel), S[PES] — *Hoop* (bij het Vormsel) en CHARITAS — *Liefde* (bij het Sacrament des Altaars). Deze drie worden genoemd goddelijke deugden, omdat zij God tot onmiddellijk object hebben. Vervolgens de vier hoofddeugden: FORTITUDO — *Sterkte*

Wumkes.nl

(bij het Oliesel), PRVDENTIA — *Voorzichtigheid* (bij het Priesterschap), TEMPERANTIA — *Matigheid* (bij het Huwelijk) en IVSTITIA — *Rechtvaardigheid* (bij de Biecht). De naam hoofddeugden vindt zijn verklaring in het feit, dat alle andere deugden er toe zijn terug te brengen.

Bezien we de vazen zelf wat van dichterbij, dan is op enkele daarvan 'n min of meer vage bijbelse voorstelling waar te nemen, die in verband staat met het betreffende Sacrament. Zo zien we bij voorbeeld bij het Huwelijk een groep, die waarschijnlijk de bruiloft van Cana (Jo. 2, 1) voorstelt. Ongetwijfeld zullen op alle vazen dergelijke voorstellingen zijn afgebeeld, maar op het origineel waren ze niet te onderscheiden. Op de meeste vazen zijn bovendien Schriftuurplaatsen weergegeven, die de dogmatische bewijzen voor de instelling der Sacramenten bevatten. Ook hier is veel onleesbaar gebleken. Te ontcijferen was nog: Mar.6 Iac.5(Vnctio), GEnesis.2 Mat.19 Cor.7.(Matrimonium), MAT. 26. MAR. 14. LUC. 22 I COR. 11. (Eucharistia), MAT. 16. (Punitentia).

Keren we nu weer terug naar de tekst, dan lezen we, dat de zeven Sacramenten zijn verzinnebeeld door verschillende voorwerpen, die allen het heilig getal zeven weergeven en ontleend zijn aan het boek der Openbaring van Sint Jan. Zo zien we aan weerszijden van de centrale figuur het boek met de zeven sloten (Openb. 5,1), de zevenarmige kandelaar (Openb. 1,13), de zeven ogen (Openb. 5,6) weergegeven op 'n soort doos. Ter verduidelijking staat onder deze voorwerpen tot driemaal toe de afkorting APOC — *Apocalyps* weergegeven, hetgeen de copiist echter heeft vergeten aan te brengen. De zeven sterren (Openb. 1,16), waarover de tekst ook spreekt, moet men ongetwijfeld zoeken in en om de lichtende hand van de figuur, die links van het boek met de zeven sloten staat. Hoewel men die sterren hier niet als zodanig onderscheiden kan, wijst toch alles er op, dat deze mannenfiguur degene is, waarover het eerste hoofdstuk van het boek der Openbaring zegt: „Ik keerde me om om naar de stem te zien, die tot me sprak. En toen ik me had omgekeerd, zag ik zeven gouden luchters; en te midden der luchters iemand, een Mensenzoon gelijk. Hij was gekleed in een langafhangend gewaad, de borst omgord met een gouden gordel; zijn hoofd en zijn haren waren wit als sneeuwwitte wol; zijn ogen waren als een vuurvlam, en zijn voeten geleken glanzend koper als in de oven gegloeid; zijn stem was als het geruis van

Wumkes.nl

vele wateren. *In zijn rechterhand had Hij zeven sterren*, en uit zijn mond ging een scherp tweesnijdend zwaard. Zijn aanblik was schitterend als de zon in haar kracht." (Openb. 1, 12–16) [1]). Het is waar, dat niet alle bijzonderheden van de hier beschreven apocalyptische figuur terug te vinden zijn aan de persoon, die op ons schilderij staat afgebeeld, maar dat was ook bij de symbolische figuur van de Kerk het geval, die ook blijkbaar aan de Apocalyps ontleend is zonder in alles aan de daar gegeven beschrijving te beantwoorden. Bovendien ook de drie andere voorwerpen zijn aan de Apocalyps ontleend; en last not least: waar zouden we anders de zeven sterren vandaan moeten halen?

De tekst vervolgt dan met de uitwerking van ieder Sacrament door een betekenisvolle term aan te geven, waarop we echter, na hetgeen boven over de Sacramenten gezegd is, hier niet verder behoeven in te gaan.

Hierna wordt gesproken over de zaligen, die in de hemel zetelen. Twee groepen heiligen, gezeten op de wolken rechts en links van Christus, stellen deze hemelburgers voor. Aan het hoofd van de linkse groep zit de H. Maagd Maria, op wie de woorden uit het Hooglied worden toegepast, die boven deze groep zijn aangebracht: Que Est Ista Que Ascendit Innixa sup' Dilectū Suum Cant. [8] — *Wie is dat, die daar opstijgt leunend op haar beminde*? Hoogl. 8,5. Degene, die aan het hoofd van de rechtse groep zit, moet hoogstwaarschijnlijk Adam voorstellen. De Schriftuurplaats, die zich boven deze groep uitslingert en aan den Profeet Osee ontleend is, geeft tenminste gerede aanleiding tot deze veronderstelling: In funiculis Adam traham eos in Vinculis Charitatis Ose. 11 — *Met Adams koorden zal ik hem trekken met liefdebanden.* Door hun houding geven de hoofdfiguren aan, dat de heiligen voor ons ten beste spreken bij God, en hieruit — en tevens uit hun verdiensten — bestaat die voortdurende band, die de strijdende Kerk op aarde, het tranendal, verbindt met de zegevierende Kerk in de hemel. De ketting, die van de hoofdfiguren door de handen der andere heiligen afdaalt naar de Kerk, brengt deze leer in beeld, die ook verder door de tekst wordt uitgewerkt.

Datgene, wat hierop volgt, heeft betrekking op de figuren, die in de „wereldzee" ronddobberen. Het zijn zij, die zich van Chris-

[1]) Vertaling Apol. Ver. „Petrus Canisius", 1931, blz. 820—821.

Wumkes.nl

tus en Zijn plaatsbekleder den Paus van Rome door dwaalleringen hebben losgescheurd en nu verre van de stevige rots des geloofs hun leerstoelen hebben opgericht in de wateren van het ongeloof, waarin zij wegzinken en van waaruit zij ook anderen voor hun dwalingen trachten te winnen. Dit laatste wordt op het schilderij verduidelijkt door de personen, die uit de Kerk treden en op het punt staan zich in zee te storten. Links beginnend onderscheiden we in het water: MARTINVS LVTHERVS — *Maarten Luther* (1483—1546), gewezen Augustijner monnik en grondlegger van de Hervorming. Van FLATIVS ILLIRICVS heeft de kunstenaar, blijkbaar misleid door de dubbele naam, twee personen gemaakt, waarvan de een nog slechts 'n boek laat zien en de ander 'n hoofd; of het moet zijn, dat hoofd en boek onder water in organisch verband staan. Wat er ook van zij, Mathias Flacius Illyricus (1520—1575) was een van de geleerdste mannen van zijn tijd en 'n hartstochtelijk verdediger van het lutheranisme. Hij gaf de stoot aan en redigeerde het werk van de Maagdenburger Centuriatoren. ANDREAS FRICIVS 'n Pool, van zijn eigenlijke naam Andreas Frycz van Modrzew en daarom ook Modrzewski genoemd of, in latijnse vorm omgegoten, Modrevius (1503—1569), was secretaris van koning Sigismond August van Polen, en 'n belangrijk politiek schrijver van het Poolse protestantisme. Later sloot hij zich vooral aan bij de Unitariërs en ijverde zeer voor de vereniging der verschillende belijdenissen. STANCARVS (1501—1574) was 'n Italiaan, maar moest uit Italië vluchten wegens zijn sympathieën voor het protestantisme. Hij doceerde aan verschillende universiteiten van Europa. THEODORVS BESA (1519—1605) een van de aanvoerders van het protestantisme in Frankrijk. Hij was naaste medewerker van Calvijn en diens opvolger te Genève. Rechts drijven: BRETIVS — *Guy de Bray* (1522—1567) auteur van een geloofsbelijdenis voor de Nederlanden en eerste martelaar der Calvinisten van Zuid-Nederland. SERVETVS (1509—1553), 'n Spanjaard. Vervolgd om zijn calvinisme vluchtte hij naar Genève, waar Calvijn hem als ketter op de brandstapel bracht vanwege zijn dwalingen aangaande de Triniteit. BERNARDINVS OCHIN' (1487—1565), 'n Italiaan. Hij werd in 1534 lid van de toen pas gestichte orde der Capucijnen, waarin hij als boeteprediker zeer beroemd werd. Tot twee maal toe Generaal-vicaris der Orde gekozen, ging hij in 1541 tot het lutheranisme over en stierf na veel omzwervingen eenzaam en verlaten in Moravië. VIRETVS (1511

Wumkes.nl

—1571), geboren in Orbe (Zwitserland). Hij ging te Parijs, waar hij zijn studies maakte, tot de Reformatie over en verdedigde te Lausanne de stellingen van Farel. Tijdens Calvijns afwezigheid trad hij te Genève op. Hij is een der meest populaire schrijvers uit de calvinistische kringen dier dagen. I0. CALVINUS (1509—1564), grondlegger van het Calvinisme. Door zijn „Institutie" behoort hij tot de grootste schrijvers van zijn tijd. SVINGLIVS — *Zwingli* (1484—1531), de hervormer van Zwitserland, was in voortdurende strijd met Luther aangaande de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie. Zijn prediking veroorzaakte een burgeroorlog, en in de slag te Cappel sneuvelde hij.

Zowel onder de linkse als onder de rechtse groep van de hier besproken personen onderscheiden we twee versregels, waarvan de eerste 'n hexameter en de tweede 'n pentameter vormt. Deze versregels hebben bij de ontcijfering de meeste moeite gekost, en ondanks veel turen en combineren was niet alles te reconstrueren. De betekenis is evenwel duidelijk genoeg en de conjecturen, die er tussen ronde haakjes bijgevoegd worden, passen heel goed in het vers en geven, dunkt ons, minstens de gedachte van den dichter weer. Trouw aan ons bovenvermeld princiep hebben wij deze conjecturen echter niet op de copie laten weergeven.

Links staat te lezen:

Ecclesia (stante) rapidis Volvuntur in Vndis
Hanc firmam quotquot deseruere petrā

Dat is: Terwijl de Kerk (stevig gegrondvest staat) dobberen al degenen, die deze sterke rots verlaten hebben, in de woeste golven rond.

Rechts:

Caeci dū caecos (dirigunt in) lege fideq'
Erroru[m] in pelag[um perdite] Vtrique cadūt.

Dat is: Wanneer blinden blinden (leiden in zake) geloof en zeden, vallen beide partijen jammerlijk in 'n zee van dwalingen.

Na de boven genoemde personen een minder aangename toekomst in uitzicht gesteld te hebben, voorspelt de tekst, dat zij, die in de katholieke Kerk blijven volharden en de weg van Gods geboden bewandelen, door de Engelen ten hemel geleid zullen worden. Dit staat afgebeeld op de bovenste banen, die Christus' bloed naar links en naar rechts beschrijft. Twee Engelen geleiden er ieder een naakt kindje, de gelovige ziel, ten hemel. Tevens is dit 'n aanschouwelijke voorstelling van de waarheid, dat wij door

Wumkes.nl

Christus' lijden en dood de hemel binnengaan. En hiermee is de hoofdtekst geheel besproken.

De randtekst onder aan de voorstelling geeft geen nadere verklaring van het schilderij. Zij geeft slechts een korte uitweiding over de kwestie, hoe het te rijmen is, dat én Christus én de Apostelen fundament der Kerk genoemd worden. Verder spreekt deze tekst voor zich.

Er zijn echter nog enkele details, die we nog niet besproken hebben en waarover de opschriften geen uitsluitsel geven. Op de eerste plaats het groepje tussen Unctio en Sacerdotium. Het is moeilijk uit te maken, wat dat voor moet stellen. Hangt het misschien samen met de Unctio? Vervolgens de groep tussen Sacerdotium en Confirmatio. Misschien hebben we hier eenvoudig te maken met een credens oftewel tafel om de benodigdheden voor de toediening van het Sacrament op te leggen. De mansfiguren zijn dan wellicht personen, die zich gaan voorbereiden op het ontvangen van het Priesterschap. Wat het groepje tussen Eucharistie en Poenitentia betreft: waarschijnlijk volbrengen de knielende figuren de hun bij de Biecht opgelegde penitentie, of verdienen zij aflaten voor de zielen in het Vagevuur. Het heeft tenminste de schijn, dat zij bij een graftombe knielen. Vervolgens begeven zij zich naar het altaar om de H. Eucharistie te ontvangen, hetgeen geschieden moet met een zuiver geweten. Tenslotte vormen de drie letters S R T, die te lezen zijn tussen de voorstellingen der Profeten, althans voor mij, een onoplosbaar raadsel. Slechts aarzelend waag ik hier een supposítie: vormen zij misschien de afkorting van een adagium, dat de verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament kernachtig weergeeft? Hoogstwaarschijnlijk heeft in het vierde vak, dat aan de drie andere correspondeert, ook nog 'n letter gestaan.

Vergelijken we nu het paneel met de resterende fresco-fragmenten uit de Galileërkerk, ter illustratie waarvan het dient, dan zien we, dat de fragmenten ongeveer een derde deel van de voorstelling weergeven en wel het rechtse gedeelte overlangs genomen, echter zonder de hoofdtekst en de tekst van het cartoccio. De friese schildering vertoont 'n spitsboogvorm, waarin voor de hoofdtekst geen plaats is. Verder vertonen de twee voorstellingen nog verscheidene verschillen in details. Opmerkelijk is, dat de priester, die het Sacrament der Biecht toedient, naar de kleding te oordelen blijkbaar 'n Franciscaan is; hetgeen overigens niet te verwonderen is, daar de voormalige Galileërkerk

Wumkes.nl

oorspronkelijk een Franciscanerkerk was. Ook de corresponderende figuur op het Haarlemse paneel lijkt 'n Franciscaan.

Tenslotte nog 'n enkel woord over de betiteling van het Haarlemse stuk. Dr Knipping noemde het in zijn aangehaald artikel de „Geschilderde Catechismus". Ook de naam „Sacramentenschilderij" is voorgesteld. Mij dunkt, dat de eerste benaming ietwat te ruim en de tweede wat te eng is. Na wat wij in het voorgaande hebben kunnen opmerken is het wel duidelijk, dat het hoofdmotief de Kerk is en wel de Kerk als de goddelijke instelling, waardoor Christus' verdiensten op ons worden toegepast. Als zij niet zo breedsprakig was, zou ik daarom de benaming „De Kerk als uitdeelster van Christus' verdiensten" willen voorstellen. Om haar kernachtigheid en bondigheid voel ik ondertussen — tot er een betere gevonden wordt — toch meer voor de naam „Geschilderde Catechismus".

Wumkes.nl

Abbe Wijbes te Franeker, drukker van de Vermaenschriften van Doede van Amsweer.

Door GERDA F. VAN ASSELT.

Tegen het einde der zestiende eeuw zijn te Franeker waarschijnlijk vier boekdrukkers werkzaam, n.l. Gilis van den Rade (Aegidius Radeus), die zijn werkzaamheid in het begin van 1586 aanving, Jo Joannis, bij wien vlgs. Boeles, Friesland Hoogeschool [1]) in 1596 de *Decas I Rerum Frisiacarum Historiae* verscheen, waarvan wij echter nog geen ex. hebben gezien, (De Univers. B. in Groningen bezit een ex. van den eersten druk, maar dit is vlgs. mededeeling ook bij Aegidius Radaeus uitgegeven), Abbe Wijbes, van wiens pers in 1597 na te melden geschriftje kwam en, zeer waarschijnlijk, reeds Gerard Ketel (Ketelius) [2]). De laatste begon, vlgs. Ledeboer eveneens in 1597 zijn werkzaamheid te Franeker. In ieder geval wordt Gerardus Ketelius op 13 Juny 1600 als student en typographus ingeschreven in het Album Academiae Franekerensis.

Van Abbe Wijbes is maar één uitgaafje bekend, n.l. dat van 1597. Een belangrijk drukker zal hij dus niet geweest zijn.

Was het vaktechnische onmacht of geldgebrek, dat er blijkbaar niets meer van hem verschenen is, of is al zijn verdere werk verloren gegaan? Was er toen in de kleine academiestad, waar, behalve het officieele drukwerk der hoogeschool, misschien weinig verscheen, naast den erkenden drukker der Staten, Gillis van den Rade, voor andere drukkers geen plaats en heeft deze laatste zijn kleinere vakbroeders weggeconcurreerd? Het va-et-vient der vele drukkers rond 1600 duidt, dunkt me, wel op eenige moeilijkheden.

Nadere gegevens betreffende Abbe Wijbes hebben wij nog niet kunnen vinden. In den taxcedel van 1595 komt zijn naam niet voor. In het Album Academiae evenmin. Ook in de map op het

[1]) W. B. S. Boeles. *Friesland Hoogeschool* enz. I, bl. 308.
[2]) A. M. Ledeboer. *Alphabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord- Nederland.* Utrecht, 1876.

Wumkes.nl

Rijksarchief te Leeuwarden, waarin zoo vele gegevens betreffende Friesche drukkers verzameld zijn, is over hem niets te vinden. (Acten van Boedelscheiding.)

Het lijkt dus bijna een dwaasheid aandacht te vragen voor een man, van wiens werk en leven zoo weinig bewaard bleef. Maar ook hij is één van die bescheiden werkers, die door zijn arbeid, een klein steentje heeft bijgedragen tot het rijke geheel der zestiende-eeuwsche drukkunst en cultuurhistorie, in dit geval kerkhistorie. Want door dit eene werkje, bij Knuttel [1]) onder 1003 vermeld, heeft hij zijn naam verbonden aan iemand, die in dien tijd een zeer belangrijke plaats innam in het kerkelijke leven, n.l. Doede van Amsweer.

In 1597 verschijnt:

> Christelijcke unde truhartighe Vermaenschriften / an de ghemene Collatoren unde Prediger / in de provintie van Stadt unde Omlanden van Groningen: Handelende van den Iure patronatus, unde Reformatioen der kercken in der sulven Provintie. Tot Franeker / Ghedruckt / Bij Abbe Wijbes 1597 A1 - E1v 18,4 C. M (ex. Friesch Gen.).

Het boekje is gedrukt in Gothische lettertypen, op zich zelf niet slecht, vooral de letter waarmee, de opdracht is gedrukt, is forsch van formaat en statig, doch het is slecht geïnkt, wat veel afbreuk aan het geheel doet.

De titelpagina is rondom versierd met gestyleerde bloemrandjes in twee verschillende typen, waarvan hetgeen boven en onder gebruikt is, hoewel zeer eenvoudig, een aardigen indruk maakt, maar het andere is poover en vermoedelijk oud en afgesleten. De inleiding is versierd met een ander aardig randje, terwijl hij verder nog een ander randje gebruikt, veel gelijkend op het beste van de titelpagina.

Het boekje heeft nog een merkwaardigheid. Op pagina C_{II} bevinden zich twee boogjes, de bovenstukken van twee nissen. De rest van de halve bladzij is blank gelaten. Het heeft blijkbaar in de bedoeling gelegen een afbeelding te geven. Welke reden heeft men gehad deze weg te laten? Heeft óf de schrijver óf een andere instantie ter elfder ure gemeend, dat de versiering afbreuk zou doen aan den ernst van het onderwerp, of is het wellicht alleen maar een technische fout geweest? In de tweede druk van 1619, verschenen zonder drukkersnaam, ontbreekt de versiering geheel.

[1]) *Catalogus v. d. pamflettenverzameling i. d. Kon. Bibliotheek.*

Wumkes.nl

Op de titelpagina komt geen schrijversnaam voor, maar de opdracht aan Willem Lodewijk en de inleidende missive aan de Collatoren zijn geteekend: Doede van Amsweer.

Dit boekje is dus een bewijs te meer, dat er typographisch een band bestond tusschen Groningen en Franeker. Daar Groningen waarschijnlijk eerst eind 1597 een eigen drukker kreeg, n.l. Alle Peters, was men genoodzaakt elders te laten drukken en in vele gevallen is men daarvoor naar Franeker gegaan, ook in 1597 evenals in 1595.

Heeft de vroedschap van Franeker dit belangrijk gevonden en heeft zij den band willen versterken door Abbe Wijbes finantieel te steunen, zoodat hij misschien tot een goedkoope aanbieding in staat was? Het is een gissing, maar in het Franeker Gemeente-archief bevindt zich een betalings-ordonnantie van 5 Mei 1597 en een ontvangstbewijs van 7 Mei 1597. En daar, blijkens de opdracht en de inleiding Doede van Amsweer zijn geschrift in den Kersttijd van 1596 beëindigde, zal dit waarschijnlijk reeds in het voorjaar van 1597 verschenen zijn.

De teksten zijn als volgt:

> Trecht der Stadt Franeker ordonneert Wijbe Jacobs Raedt ende Rentmr. der zelver stede uyth te keeren aen handen van Abbe Wijbes boeckedrucker de somma van acht Carolus guldens hem bijde gerechte om zeekere reedenen geaccordeert. dese met quitantie en Reeckening overbrengen zal hem deselve (?) somma voir uythgaven gepasseert ende geleeden worden.
> Actum den zesden Maij XVc zeeven en negentich.
> W. Jacobs. (?) P. Ghemmenich.

> Ich Abbe Wibes boeckdrucker kenne ende belijde met desen ontfangen te hebben uit handen van Wijbe Jacobs burgermeester de somma van acht karolus guldens ende in teecken der waerheyt hebbe ick dit met mijne eygen name onderschreven den 7 mayo 1597.
> Abbe Wijbesz.

Wat zou het aardig geweest zijn als de stadssecretaris Mr. Paulus van Ghemmenich er ons bij verteld had, welke die „zeekere redenen" waren, waarom Abbe Wijbes acht Carolus gulden kreeg. Nu kunnen wij niet verder gaan dan een gissing.

Dan is het op zichzelf de moeite waard even dit stukje handschrift tot ons te laten spreken. Het schrift van een, waarschijnlijk niet zoo geletterd man, eenvoudig en bescheiden, maar keurig. Zooals ook het eenig bekende werkje bescheiden en simpel is,

Wumkes.nl

Chriſtelijcke vnde truhartighe vermaenſchriften/ an de ghemene Collatoren vnde Prediger/ in de prouintie van Stadt vnde Omlanden van Groningen:

Handelende van den Iure patronatus, Vnde Reformatioen der Kercken in der ſulven Prouintie.

Aggei. 1.

So ſpreeckt de Heere, Dit Volck ſpreeckt de tijt is noch niet gecomen, dat men des Heeren Huys bouvvet, etc. Doch uvve tijt is ghecomen, dat ghy in gevvelfder huſen vvoonen, vnde dit huys moet vvoeſte ſtaen. Siet hoe dat het v gaet, etc.

Tot Franeker/
Ghedruckt/ By Abbe Wybes.

1597.

Wumkes.nl

typographisch geen kunstwerk, maar toch kennelijk met liefde verzorgd.

De Vermaenschriften behooren tot een reeks van geschriften van de hand van Doede van Amsweer, die een boeiend stukje kerkhistorie en vooral ook kerkrecht vormt. Het zijn: *Een Christelijcke Tragedia. Die Coopman ofte dat oordeel geheeten*, te Emden gedrukt in 1592 en in 1613 bij Hans Sas te Groningen herdrukt, *De Christelicke und Schriftmetige kercken Ordenung / om alle desorder voor to comen*, gedrukt bij Gillis van den Rade te Franeker in 1595 en de genoemde *Vermaenschriften* van 1597.

In de laatste twee uitgaafjes behandelt hij de kerkenordening en het patronaatsrecht, kwesties, die hem zoo zeer ter harte gingen en waarvoor hij lange jaren, ondanks veel tegenwerking en wanbegrip, streed. Die Coopman is een toneelstuk, waarin hij „die Hoovet-Stucken ofte Gront- leeringen van twee Religien / die komische Papistische ende die Gereformeerde Evangelische: Niet uyt partijdighe vernuft ofte affectie / Sonder na waerheyt ende Getuychenis der Heylighen Schrift / duytlijck ende claer teghens een ander worden voor Ooghen gestelt. Maar waarin hij tevens achterin een Corte Vermaninghe geeft tot Christelycken eenicheyt ende Reformation.

Doede van Amsweer [1]), geboren te Appingedam in 1546 en gestorven te Groningen in 1621, ging omstreeks 1565 tot de hervorming over. Na het verraad van Rennenberg verliet hij Groningen en verbleef van 1580—1594 te Emden, de bekende vrijplaats voor de Nederlanden. Hij was als zoovelen in de Noordelijke provinciën het Zwingliaansche (Gereformeerde) Protestantisme toegedaan, humanistisch van inslag, gematigd in levenshouding, zooals ook telkens uit zijn geschriften blijkt.

Na zijn terugkeer uit Emden wordt hij belast met de zorg voor kerken, scholen en zeeweringen in de Ommelanden. Bovendien werkt hij dan mee aan de kerken-ordening voor de Groningsche kerken, die in 1595 te Franeker verschijnt. Wij laten in het midden, welk aandeel Doede van Amsweer gehad heeft in de te boek stelling der Kercken Ordenung — heeft hij met zijn medewerkers zich bepaald tot de vertaling van het werk van Menso Alting, waaraan hij reeds tijdens zijn ballingschap begonnen was — of heeft hij op dit werk zijn eigen stempel gedrukt?

Hierin komt duidelijk zijn opvatting betreffende het Jus pa-

[1]) Zie het artikel van Dr. A. A. van Schelven in het *Nieuw Nederl. biografisch woordenboek*, IV, 1918.

Wumkes.nl

tronatus uit, geen wensch tot afschaffing, maar een scherp verzet tegen alle ingeslopen misbruiken. Dat deze opvatting lang niet door ieder gedeeld werd, blijkt ook wel uit de Vermaenschriften. Wat werpt dit geschriftje een duidelijk licht op de moeilijkheden, waarmee men bij den opbouw der kerk te kampen had, maar tevens op de zeer ernstige, maar toch ook zoo milde gezindheid van den man, die, na in een veertienjarige ballingschap de bitterheid des levens te hebben leeren kennen, nu zijn beste krachten geeft aan de organisatie van de jonge kerk, die hem lief is. Het is een Vermaanschrift in den besten zin des woords. Dr. Wumkes [1]) heeft het ,,profetisch van toon en stichtelijk in den besten zin'' genoemd. Alle beelden en uitdrukkingen zijn aan den Bijbel ontleend, maar nooit zalvend, getuigend van een groote oprechtheid.

Hoe nadrukkelijk vermaant hij alle inkomsten der kerkelijke goederen te gebruiken voor het doel, waarvoor ze bestemd waren, ,,ad pios usus,'' er niets van in eigen zak te steken of voor andere doeleinden te gebruiken. En hij vermaant den landadel, die gewoonlijk het recht van benoeming had, hiervan geen misbruik te maken. Hoe prettig ook doet in dezen tijd, waarin zoovelen door haat verblind waren, de waardeerende opmerking aan over onze ,,ijverighe unde mildedige voorvaderen / nae hoere Superstitieuse wetenschap Godt ende Christo to ere in kercken / Closteren / Pastorien / Vicarien / Prebenden / Costerien / unde ander Kerckelijcke Benefitien / geschencket ende gehilliget hebben / en dan de waarschuwing deze niet ,,weder an ons willen trecken / unde 't sulve ad profanos aut privatos usus misbruycken.''

Hierop hamert hij steeds, denkende, zooals hij in zijn opdracht aan Willem Lodewijk zegt: Dat een goet ledeken neet can to vole gesongen worden.

Nu zouden we ons nog kunnen afvragen, waarom de Vermaenschriften niet, evenals de Kerckenordenung, bij van den Rade zijn gedrukt. Waren er moeilijkheden gerezen of was de pers van van den Rade te veel in beslag genomen (o.a. door de groote Tertullianusuitgave), of heeft de Calvinistische Zuid-Nederlander zijn naam niet te veel willen binden aan dien van den Zwingliaan? De Acta Memoriae van 1612 verschijnen ook niet bij hem maar bij Ulricus Balck. Abbe Wijbes is dan blijkbaar al van het tooneel verdwenen.

---

[1]) G. A. Wumkes. *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Louwers.* Groningen 1904, bl. 85.

Wumkes.nl

In Memoriam
Th. M. Th. van Welderen baron Rengers

door Mr C. B. MENALDA

Theodorus Marius Theresius, zoon van Mr. Wilco Julius van Welderen baron Rengers en Vrouwe Catharina Theresia Looxma werd 9 Januari 1867 te Leeuwarden geboren. Hij bezocht enkele jaren het gymnasium aldaar en vervolgens de universiteit te Leiden doch liet na eenige jaren om gezondheidsredenen de rechtsstudie varen, om zich te vestigen te Oenkerk waar de familie Rengers de zomermaanden placht door te brengen op het landgoed Stania State, te voren woonplaats van de grootouders Looxma. De jonge Rengers koos zich Heemstra State als woning waar hij tot zijn vertrek naar den Haag in 1930 verbleef. In de hem zoo vertrouwde omgeving met het uitzicht over de uitgestrekte verre weiden kon hij de rust vinden die hij bij zijn steeds toenemende werkzaamheden zoo dringend behoefde. Hier heeft hij zijn verder leven geleid dat voor Friesland van zoo groote beteekenis is geworden. Hier heeft hij zich gewijd aan de bevordering van de volkswelvaart van het gewest. Weinig takken van die welvaart bleven buiten den kring zijner belangstelling. Door zijn vriendelijke welwillendheid, zijn helder verstand, zijn practisch inzicht, zijn critische blik was hij vrij spoedig na zijn vestiging de raadsman van zijn geheele omgeving en van de organen van den landbouw in de geheele provincie. De volstrekt belangelooze zorg voor het welzijn der bevolking, zijn volkomen toewijding aan haren stoffelijken en geestelijken vooruitgang, gevoegd bij zijn tact en zijn gaaf om met menschen uit alle kringen om te gaan, deden aller harten zich voor hem openen. Geen wonder dat hij zich gelukkig voelde tusschen de eenvoudige bevolking die met liefdevollen eerbied tot hem opzag.

Omstreeks 1896 vroeg ik hem, dien ik in Leiden als een vijf jaar jongeren student vluchtig had leeren kennen, voorlichting over cooperatie, een terrein waarop hij zich druk bewoog. Bereidwillig kwam hij mij mondeling ter provinciale griffie de gewenschte in-

Wumkes.nl

lichting verschaffen en bij het daarop volgend gesprek waarin hij mij van zijn veelzijdig werk vertelde, vroeg ik hem wat hem eigenlijk in deze richting had gestuwd. Wel, zei hij, ik ben opgegroeid onder de landbouwcrisis die in 1880 begon en ik heb van jongsaf het als *een bepaalde roeping* gevoeld al mijn krachten aan te wenden tot pogingen om de provincie uit haar druk op te heffen. In welken zin hij daarbij werkte, bleek mij toen hij sprak over de materialistische stemming waarin de behoeftige klassen door den strijd om het bestaan werden gebracht, waarbij de broodvraag de meer ideëele gevoelens op den achtergrond drong. Daarom had hij, naast de onderscheiden middelen tot economische verheffing van den arbeidenden stand, onder meer getracht *de bijenteelt* te bevorderen, die weliswaar geringe verdiensten biedt, doch als nevenbedrijf, *na* den gewonen arbeid groote zorg en volle toewijding vergt en daardoor de geest kan verheffen boven de alledaagsche nooddruftgedachten.

In 1899 werd hij in de Provinciale, in 1901 in het college van Gedeputeerde Staten gekozen en van dat oogenblik totdat ik zelf den dienst verliet in 1927, heb ik het hooge voorrecht genoten dezen begaafden en nobelen man te kunnen gadeslaan in zijn noesten arbeid voor provincie, land en volk. Met zijn veelzijdigheid nam hij aan alle besprekingen over de meest uiteenloopende onderwerpen deel en hij adelde elk debat door de voorname en verheffende wijze waarop hij de behandelde zaak bezag en beoordeelde. Hij bracht ze steeds op een hooger plan en vond daarbij gereedelijk instemming van medeleden van allerlei uiteenloopende richting. Ieder erkende in zijn betoog de volstrekte objectiviteit, de zuivere drang om het algemeen belang en niets dan dat te dienen. Op allerminzaamste wijze verkeerde hij met de oude en jongere leden van het college en met den Voorzitter; betoonde hun allen eerbied doch wist zijn zelfstandigheid steeds te bewaren. Hem was van nature eigen de gelukkige gave om zich door heusche welwillendheid en belangstelling en door hoofsche omgangsvormen bemind te maken bij klein en groot, bij hoog en laag. Vrij van alle neerbuigendheid was hij natuurlijk, eenvoudig en oprecht in den omgang met een ieder. Zijn practische zin en zijn ervaring temperden een te groot idealisme. Men miste hem wanneer hij afwezig was en ontbeerde noode zijn adviezen in tijden waarin hij niet in het college zitting had. De wijze waarop hij onder medewerking van den Heer H. Pollema de verbetering der afstrooming van het boezemwater tot een goed einde wist

Wumkes.nl

te brengen en waarop hij met de eerste mannen van den Rijkswaterstaat debatteerde over technische kwesties op de afstrooming betrekking hebbende, wekte niet alleen de bewondering der Friesche maar ook der Groningsche Gedeputeerden die de besprekingen bijwoonden. Overal wees hij wegen uit moeilijkheden op 't gebied van landbouw en waterstaat, provinciale en gemeentelijke politiek, economische en finantieele vraagstukken. Hij was een „onmis homo", een man op elk gebied thuis en ervaren. Geen vraagstuk is in mijn ambtstijd ten einde gebracht of de oplossing droeg de sporen van zijn inwerking. Al onze provinciale ambtenaren waren vol bewondering voor zijn werk, met één kleine uitzondering. Zijn schrift bracht ons wel eens tot vertwijfeling en wanneer een schriftuur van hem inkwam, placht de voorzitter wel te zeggen: Laat X (een ambtenaar die zeer bedreven was in 't ontcijferen van onleesbaar schrift) dat maar eerst „vertalen". Rengers zelf kon smakelijk lachen als hem dat verteld werd.

Ik kan er niet aan denken om in de weinige bladzijden die mij zijn toegemeten, een schets te geven van den alzijdigen arbeid dien de heer Rengers *in* en *buiten* het provinciaal bestuur heeft verricht. Het is gemakkelijker op te geven aan welke werkzaamheden hij geen deel had, dan op te sommen wat hij in zijn werkzaam leven heeft volbracht. Men mag veilig zeggen, dat indien Friesland de landbouwcrisis van 1880 en volgende jaren te boven is gekomen, dat voor een hoogst belangrijk deel te danken is geweest aan hem en zijn bezieling van de medewerkers die hij zich koos of die tot hem kwamen. Alles wat de landbouw en de veeteelt aanbelangt bracht hij tot nieuw leven door de bevolking bekend te maken met betere methoden en werkwijzen, de cooperatie bij de voortbrenging zoowel als bij den afzet der producten overal te propageeren, bonden en vereenigingen op te richten van cooperatieve zuivelfabrieken, de bodemverbetering voor te staan door de afstrooming van het boezemwater te verbeteren, de oprichting van waterschappen aan te moedigen. Voor de verbetering van woningtoestanden heeft hij zich ingespannen en voor den bouw van „selfsupporting" woningen. In het geschrift Friesland en de woningwet dat hij met den Inspecteur der Volksgezondheid Ir. Faber uitgaf heeft hij een, nog steeds zeer lezenswaard en hoogstbelangrijk overzicht gegeven van den geographischen economischen en finantieelen toestand der provincie Friesland. De indijking der Zuiderzee heeft hij mede helpen bevorde-

Wumkes.nl

ren. Om de provincie niet te eenzijdig haar krachten te laten zoeken in landbouw en veeteelt en bodemcultuur heeft hij de oprichting van industrie trachten te bevorderen en kenschetsend was daarbij dat zoodra het pokken en mazelen achter den rug en de zaak op gang was en de finantieele uitkomsten bevredigend werden, hij uit de combinatie trad om elders een dergelijke arbeid aan te vatten. Hij heeft steeds meer last van „de cost" dan genot van „de baet" gehad!

Wat hij op juridisch en in 't bijzonder op staatsrechtelijk gebied heeft geschreven, werd door bevoegde rechtsgeleerden hoog gewaardeerd. Ook op 't gebied van de geschiedenis van den tegenwoordigen tijd heeft hij merkwaardige studien het licht doen zien, hetzij in tijdschriften of brochures. Hij nam kennis van de belangrijkste geschriften in binnen en buitenland op dat gebied en ging met zijn speurzin alles onderzoeken wat op dat terrein in het licht werd gegeven. Sprak men hem aan over politieke vragen van den dag dan was men zeker, een hoogst interessante en vaak verrassend origineele uiteenzetting aan te hooren. Jammer is het dat deze uitnemende verteller en beoordeelaar nooit z'n Eckermann heeft gevonden die de gevoerde gesprekken op schrift kon stellen.

Gedurende zijn verblijf in Italië heeft hij Pier Pander in Rome leeren kennen. Toen diens artistieke nalatenschap aan de gemeente Leeuwarden werd vermaakt, met de bedoeling dat in de nabijheid van de Oldehove, de Pander-tempel en een Pandermuseum zouden verrijzen, heeft hij de inwijding van dien tempel geleid. Voor bijdragen tot opleiding en aanmoediging van jonge kunstenaars was hij steeds te vinden en hij beijverde zich opdrachten voor hen te zoeken.

Wat heeft hij meegeleefd en gewerkt toen het driemanschap uit Zuid-Afrika onder leiding van Louis Botha hier daadwerkelijken steun kwam vragen voor den wederopbouw van hun land!

Hoe heeft hij de vestiging van een vertegenwoordiger onzer Friesche zuivelbelangen in Londen weten door te zetten en daarmee het Rijk den weg gewezen dien het in dezen had te gaan.

Natuurlijk heeft Rengers ook wel eens misgetast. Toen hij het tramsubsidie in 't college en in de Staten doorzette (dat als „tramschandaal" uitgebuit, bij de Statenverkiezingen een ware „landslide" veroorzaakte) omdat hij 't voor de verkeerstoestanden *noodzakelijk* oordeelde, kon hij niet weten dat de fabelachtige

Wumkes.nl

opkomst van de autobus het tramverkeer in een toestand van ondervoeding zou brengen waaruit eerst de bezettingsperiode met haar vorderen van auto's en bussen het (tijdelijk?) weer heeft opgewekt.

De beteekenis van het werk van den heer Rengers werd algemeen en zonder tegenspraak erkend en toen hij in 1930 zijn woonplaats overbracht naar den Haag is in alle kringen de wensch opgekomen om tot zijn aandenken een som gelds bijeen te brengen en hem die op te dragen opdat hij de bestemming zou kunnen aangeven. Hij heeft toen geadviseerd tot de oprichting van een stichting wier doel zou zijn het bevorderen van de volkswelvaart in Friesland in den meest uitgebreiden zin waarbij bij voorkeur in aanmerking zou komen het onderzoek van de factoren die de welvaart van het gewest beheerschen en van de middelen die haar blijvend kunnen bevorderen. Deze stichting is in het leven geroepen en heeft den naam gekregen van het Th. van Welderen Rengers fonds.

In den Haag waar hij met zijn talrijke vrienden uit allerlei kringen in Friesland in voortdurende zakelijke briefwisseling bleef, en b.v. na zijn zeventigsten verjaardag een ongelooflijk groot aantal gelukwenschen had te beantwoorden, heeft hij zich een tiental jaren kunnen wijden aan zijn studiën van de historie contemporaine tot hij door den oorlogstoestand uit die stad verdreven, weer een toevlucht in Friesland vond. Hier heeft hij nog eenige jaren aan de Emmakade te Leeuwarden kunnen vertoeven tot groote vreugde van zijn vrienden en talrijke vereerders die hem zeer gaarne kwamen raadplegen om te genieten van zijn van groote wijsheid getuigende beschouwingen. Den 15 Juli 1945 is hij in het Diaconessenhuis te Leeuwarden zacht ingeslapen en op een prachtigen zomerdag, den 18 Juli onder een zeer algemeene en ontroerende deelneming van de bevolking en na een treffende uitvaartdienst, op het vriendelijk kerkhof te Oenkerk, waar hij wenschte te worden heengebracht, ter ruste gelegd.

Hij werd bij zijn leven nooit vergeten en zal ook na zijn dood in de harten der Friezen blijven voortleven. Wie nader met hem in aanraking heeft mogen komen, kan met Hamlets woorden van hem getuigen:

He was a man, take him for all in all,
I shall not look upon his like again.

Wumkes.nl

Mr. W. B. Buma †.

Door Mr. P. C. J. A. BOELES

Mr. Wibo Bernhardus Buma, geboren te Leeuwarden 14 Juni 1861, overleden te Harlingen 2 Juni 1945, was een bekende figuur in Friesland. Een bepaalde betrekking heeft hij nimmer geambieerd, alleen was hij na zijn promotie enkele jaren ingeschreven als advocaat en procureur te Leeuwarden. Talrijk waren daarentegen zijn functies als bestuurslid — vaak als voorzitter — bij verschillende instellingen en besturen in Friesland, een enkele maal ook daarbuiten. Zijn belangstelling ging vooral uit naar landbouw en kunst, in verschillende uitingen: bij gebouwen, interieurs en tuinaanleg.

Zoo beheerde hij, zoowel voor enkele particulieren als voor instellingen, boerderijen in Friesland, met groote kennis van zaken en financieel inzicht, wat hem deed zijn een steunpilaar van de Friesche Maatschappij van Landbouw en commissaris van de Friesche, later van de Amsterdamsche Bank, bijkantoor te Leeuwarden. In het bijzonder kwam dit tot uiting bij de Poptastichting te Marssum bij Leeuwarden, waarvan hij gedurende 57 jaren voogd was en de leidende man.

Bij deze laatste functie stond echter op den voorgrond, niet zoozeer het beheer der boerderijen van Popta, als wel zijn interesse voor de kunst en de cultuur van Friesland in den tijd der grietmannen, waarvan de sfeer nog zoo treffend bewaard bleef in de prachtige stins *Heringa-State*, het best bewaarde van al die trotsche adellijke verblijven, die vroeger bij bijkans ieder groot dorp voorkwamen, thans welhaast alle gesloopt. Deze State ligt temidden van goed verzorgde tuinen, waarvan de gazons, na jarenlang rollen, als fluweel glanzen, de borders exquis van kleur zijn en de scheef gegroeide wilgen boven de binnengracht schijnen te fluisteren over hetgeen zij beleefden in lang vervlogen tijden. In dit landelijke juweeltje voelde Buma zich geheel in zijn element.

Heringa-State heet *Popta-slot*, sedert 1712, toen de bekende kunstlievende advocaat Dr. Henricus Popta het verbond aan een stichting voor ouden van dagen en het als zetel bestemde voor de voogden, met opdracht om het in stand te houden. Daarvoor heeft Buma geleefd. Toen hij Bornia State aan de Verlengde Schrans te Huizum verliet, bouwde hij een huis in de

Wumkes.nl

nabijheid van Popta, waar hij de laatste levensjaren doorbracht en gestorven zou zijn, indien de Duitschers hem, toen hij reeds met den dood worstelde, daaruit niet verdreven hadden.

Wij herinneren ons nog dit slot, met zijn door ouderdom hellende vloeren en oude baksteenmuren, die getuigden van verschillende bouwperioden, vóór de restauratie, die op initiatief van Buma uitgevoerd werd in de jaren 1906—1908 door den Haagschen architect J. F. L. Frowein. Daarna verscheen in het gedenkjaar 1912 een beschrijvend werk van A. W. Weisman „Het gasthuis van Dr. Popta en Heringa State". Meerdere hoofdstukken o.a. over de boerderijen zijn vrij zeker geschreven door of met gegevens van Buma.

Bij deze, naar tegenwoordige opvattingen, wellicht iets te grondige restauratie, speciaal van de buitenmuren, is het slot uitgebreid met een nieuwe ontvangkamer voor de voogden, in Lodewijk XVI styl, naar een voorbeeld op Harsta State bij Hoogebeintum, ingericht onder leiding van Buma.

Na de restauratie leende dit slot zich bijzonder voor de receptie van deelnemers aan congressen, excursies en groote vergaderingen, waarbij Buma en andere voogden herhaaldelijk als gastheeren optraden. Zulks geschiedde o.a. na afloop van de onthulling van een bronzen gedenkplaat voor Alma Tadema te Dronrijp, waar bij de Engelsche gezant aanwezig was; in 1912 bij de vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, die aanleiding gaf tot een geillustreerde beschrijving van het slot in het orgaan van den Bond, en in 1927 bij de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Friesch Genootschap. Met zijn vele oude interieurs is Popta nu ook als museum zeer in trek.

De liefde voor oude monumenten van geschiedenis en kunst, die Buma bezielde, deed hem tot eersten voorzitter verkiezen van den *Bond Heemschut*, waarvan hij jaren lang bestuurder bleef, nadat hij als voorzitter was afgetreden.

Na het voorafgaande baart het geen verwondering Buma aan te treffen op de lijst der bestuursleden van het Friesch Genootschap, waarvan het Friesch Museum zich in zijn groote belangstelling mocht verheugen. De naam Buma had reeds een goede klank bij het Genootschap. Aan Mr. W. W. Buma, president van het Provinciaal Gerechtshof te Leeuwarden, herinnert b.v. het in het jaarverslag 1889—90 door Mr. W. B. S. Boeles gegeven overzicht van het van de erven ontvangen „Archief Buma".

Wumkes.nl

Geen familie-archief, maar een van grondige bronnenstudie getuigende collectie van veertig portefeuilles met afschriften van Friesche archiefstukken (1464—1850); geschiedkundige aanteekeningen en opstellen van Mr. W. W. Buma enz.

Een ander lid van deze familie, Mr. C. W. A. Buma, fungeerde van 1863—1871 als bibliothecaris van het Genootschap en was mede oprichter van een sub-genootschap, waarin o.a. Eelco Verwijs, Telting, van Kleffens en anderen zaten en dat zich met de Friesche wetten enz. wilde bekend maken.

Mr. W. B. Buma deed stellig niet onder voor zijne voormelde verwanten. Als penningmeester, een der besten, die ik in het Genootschap gekend heb, liet hij niet na zijn grooten invloed te doen gelden bij de bestemming der inkomsten, hetgeen soms leidde tot levendige debatten over zijne begrootingen b.v. als daarbij de archaeologie wat in het gedrang scheen te raken. Zijn goede smaak, een gave die zeldzamer is dan velen wel beseffen, was dikwijls een groote steun voor den beheerder van het museum. Bij de inrichting van het laatste gedeelte van de kunstverzameling Bisschop heb ik bijzonder prettig met hem samengewerkt. Later heeft hij geheel zelfstandig de restauratie verzorgd van een eerezaal in het Friesch Museum, de origineele Lodewijk XVI muziek-zaal van het voormalige van Eysinga-huis, en daarin o.a. een nieuwe vitrine laten maken voor de pronkstukken van het Friesche zilverwerk, waarvoor het Popta-zilver de „hoofdschotel" leverde. Uit veiligheidsoverwegingen is dit zilver n.l. niet in het Popta slot zelf tentoongesteld.

Aan zijn gedistingeerde persoonlijkheid herinnert voor het nageslacht een bij zijn 50-jarig voogdschap door Piet van der Hem geschilderd portret, dat door de familie aan de Popta-Stichting ten geschenke werd gegeven en thans hangt in „zijn" kamer aldaar. Hij werd volgens zijn wensch in het familiegraf te Weidum bijgezet.

De verschillende functies van Buma zijn meer volledig vermeld in „Nederland's Patriciaat", Jg. 21, 1933/4, door Mr. Sybrand, Marinus van Haersma Buma, den kordaten burgemeester van Wymbritseradeel, die in Duitsche gevangenschap is omgekomen. In zijn genealogie der familie Buma zijn opgenomen afbeeldingen der in 1817 door W. B. van der Kooi geschilderde portretten der overgrootouders van Buma: Mr. Bernhardus Buma, maire en president burgemeester van Leeuwarden in 1813–15 en Rolina Hora Siccama.

Wumkes.nl

Smellingeraland[1])

door Mr. P. C. J. A. BOELES

Op 5 October 1941 was het drie eeuwen geleden dat het contract geteekend werd betreffende het graven van de Drachtstervaart, aan welk werk de vlek Drachten zijn bloei te danken heeft. Vooraanstaande kringen in Friesland's vierde bevolkingscentrum vonden daarin aanleiding tot het samenstellen van een gedenkschrift, waarvan het eerste gedeelte aan het eind van 1945 het licht zag. Papiernood belemmerde de gelijktijdige uitgave van het tweede deel, dat naar men verwacht nog in 1946 zal verschijnen.

Dergelijke werken vallen feitelijk in de rubriek lokale geschiedenis, en plaatsbeschrijving. Hier betreffende een volledige landelijke gemeente, waarvan Drachten de hoofdplaats is. De Friesche smaak vraagt daar tegenwoordig voor het Friesch eigen etiket „Geakinde", overeenkomende met het Nederlandsche begrip heemkunde en het Duitsche „Heimatkunde". De bedoeling is de kennis van bepaald, beperkt gebied, samen te voegen tot een *levend* geheel, dat den band tusschen land en volk wil versterken. De samenstellers zijn er zich van bewust dat het voor ons liggende werk nog geenszins voldoet aan den gestelden eisch. Belangrijke, niet nader genoemde hoofdstukken bleven noodgedwongen ongeschreven.

Zoolang het tweede deel er niet is valt dat moeilijk te beoordeelen, maar reeds het eerste bevat tal van belangrijke bijdragen, die het werk stempelen tot een waardevolle publicatie op het gebied der plaatselijke geschiedenis, die in zijn soort in Friesland eenig is en waarmede Drachten en Smallingerland een navolgingswaardig voorbeeld stelden.

De wetenschappelijke geest, die er uit ademt, stemt verheugend en het is zeker geen toeval te achten, dat Drachten in

[1]) Smellingeraland. Proeve van een „Geakinde" van de gemeente Smallingerland. Uitgegeven ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van Drachten, 1641—1941. Drachten. Drukkerij Laverman N.V. 1944 [1945].

Wumkes.nl

dien trant vooropgaat, als men bedenkt, dat aldaar sedert eenige jaren gevestigd is het bureau van de provinciaal Friesche vereeniging voor natuurbescherming „It Fryske Gea", die met veel succes, onder leiding van den voorzitter M. Wiegersma, serieuse belangstelling wekt voor de kennis van den bodem, het landschap met zijn fauna en planten, waaraan ook in het gedenkschrift meerdere bijdragen zijn gewijd.

Of nu de beste vorm is gekozen om een levend geheel te bereiken, dat in historische opvolging en ontwikkeling een beeld kan geven van de wording der grietenij, valt te betwijfelen. Op het o.i. terecht betrachte wetenschappelijke peil was dat *in eerste instantie* ook nauwelijks te bereiken, nu voorstudies over de voornaamste onderwerpen ontbreken, behalve de in 1840 gedrukte verhandeling van notaris Jan Gelinde van Blom over „De opkomst van de vlek Dragten".

De structuur van de in bevattelijke verhaaltrant door Dr. J. Botke, in het Friesch geschreven „Griteny Dantumadeel" is door zijn goede geleding zeker meer geslaagd. Maar dit is dan ook het werk van slechts één persoon. Gemist wordt daardoor de samenwerking en soms het ontdekken van meerdere schrijvers, specialisten op een bepaald gebied, die het thans geboden geschrift rijker van inhoud maken. Aldus heeft zich ook te Drachten en omgeving een kring van intellectueelen gevormd, die voor de verdere geestelijke en maatschappelijke ontwikkeling in Smallingerland van het hoogste belang kan blijken te zijn en weer eens toont hoe gevaarlijk het streven is om dat intellect in de groote centra te concentreeren.

Zoo is dit gedenkboek dan geworden een bundel van min of meer op zich zelf staande bijdragen, die bepaalde onderwerpen behandelen, of onderdeelen daarvan, wat in het bijzonder geldt voor alles wat met veen en veenderij samenhangt.

Het meerendeel der wetenschappelijke bijdragen is gesteld in het Nederlandsch. Daarnaast zijn er enkele van meer populairen aard in het Friesch. Ook hieruit blijkt het ruime inzicht der samenstellers.

Bij de volgende Friesche bijdragen is het Friesch stellig geheel op zijn plaats. De boer St. van der Vee vertelt over beleefde „Eardere tastannen" (vroegere toestanden), precies zooals hij gewend is zich uit te drukken. Het is als een „Teltsje" der broarren Halbertsma, in onvervalscht, kernachtig Friesch. Desgelijks de bijdrage van den vervener F. J. de Boer, die rond-

Wumkes.nl

leidt in een veenderij, bij het baggeren en turfgraven, alsof wij er bij waren op de een of andere excursie. Zoo iets is stellig in hooge mate levendig en teekenend.

De geograaf M. Wiegersma opent met een uitvoerige bijdrage over het natuurlijke landschap. Degelijk, kundig werk, zooals wij dat van hem gewend zijn. Een gekleurd extract uit de geologische kaart geeft daarbij een welkome, voor velen nog onbekende illustratie aan de hand waarvan de verschillende bestanddeelen van den bodem en de wording daarvan worden beschreven. Hij begint met het veen en de klei, daarna volgen de zandgronden, de plantengroei en dierenwereld.

De zandgronden, als oudste formaties, hadden wel voorop mogen gaan, omdat voor een goed begrip en gemakkelijk volgen niets gaat boven de historische lijn. Maar Smallingerland en zijn hoofdplaats vooral hebben economisch zóóveel te danken aan het meerendeels jongere veen, dat de daaraan verleende voorrang allicht een concessie is aan de drie turven in het wapen van Drachten, het symbool van het ontstaan van deze veenkolonie.

Het veen is ook in deze gemeente gemeenlijk bedekt met een laag jongere *zeeklei* van varieerende dikte. Deze laag wordt als knip aangeduid. De klei is hier taai geworden. Zij voelt aan als stopverf en wordt bij indrogen steenhard. Over den ouderdom daarvan is feitelijk veel minder bekend en geschreven dan over die in het Noorden, met zijn zoo talrijke bodemvondsten. Vandaar dat wij ons veroorloven daarop, als blijk van belangstelling, even nader in te gaan. De kleilaag zou hier ontstaan zijn vóór — wij cursiveeren — *den aanvang* der bedijking, die ook door ons omstreeks het jaar 1000 n. C. gesteld wordt. De algemeene bedijking was echter in de eerst volgende eeuwen nog verre van afdoende, van daar de talrijke watersnooden in de vroege middeleeuwen. Bodemvondsten maken het dan ook hier en daar duidelijk, dat ook na de tiende eeuw jonge zeeklei is afgezet op Friesche veengronden, buiten het terpengebied. Zoo ontving het Friesch Museum te Leeuwarden onlangs van den predikant G. J. J. Liefting te Molkwerum een collectie scherven van inheemsche, vroeg middeleeuwsche bolpotten, die op zich zelf moeilijk precies te dateeren zijn, maar er waren, als vaak, daarbij ook resten gevonden van geimporteerde z.g. Pingsdorf-tuitpotten, vervaardigd in de buurt van Keulen en elders buiten Friesland. Een waar, die sedert het eind van de

Wumkes.nl

9de tot het begin van de 13de eeuw loopt [1]). Hier waren de scherven van laat type, zooals ook bekend uit de Zuiderzeepolders als de Wieringermeer en laatstelijk de N.O.-polder, waaraan onlangs P. J. R. Modderman een voor Friesland belangrijk proefschrift wijdde [2]). Scherven, die aldaar reeds wijzen op transgressies van de Zuiderzee ná de 10de eeuw. De vondsten van Liefting zijn gedaan 1 à $1^1/_2$ km pal ten O. van Molkwerum aan den Oostoever van het voormalige Flaitmeer bij het turfgraven in veen, dat volgens zijn waarneming bedekt is met een 0.75 à 1 m dikke laag klei. De stukken die Liefting zag opgraven kwamen los *in het veen* voor. Andere werden volgens de gravers in een kuiltje in het veen gevonden. Alles op een vrij eng begrensde plek. In dit verband krijgen thans grootere beteekenis een volledige inheemsche bolpot en een complete late Pingsdorf-kan, die het Friesch Museum reeds in 1855 verwierf, als ter diepte van circa 2.60 m gevonden onder een boerderij in de in 1850 drooggemaakte Flait, afgebeeld door Pleyte in zijn bekend werk over de Nederl. Oudheden, pl. XIV, 1 en 2, nader vermeld in den catalogus van het Fr. Mus. van 1881, blz. 37. Vooral de Pingsdorf-kan is interessant met zijn ornament van gekruiste rechte lijnen, die daardoor nog te stellen is in de tweede helft van de 12de eeuw en vermoedelijk te Brunsum in Ned. Limburg gebakken werd.

De jonge zeeklei in de Flait, ook als zoodanig aangegeven op de geologische kaart, is dus op zijn vroegst aan het eind van de 12de eeuw afgezet.

Meteen is dit een aanwijzing, dat het turfgraven in Friesland inderdaad, zooals Mr. P. Bolleman in hare stevig gedokumenteerde bijdrage, over de verveningen in Smallingerland, schrijft, reeds in de 13de eeuw in zwang was en eerder. Zooals nader ter sprake komt, zijn bolpotten en Pingsdorf-vaatwerk ook in Smallingerland gevonden.

In het tweede hoofdstuk, handelend over de ontwikkeling van het cultuurlandschap, schrijft Wiegersma o.a. over de geschiedenis van den landbouw, waarbij instructieve inventarissen van boerderijen uit 1665 en 1751 de aandacht vragen. De numismaat ontdekt daarin een aardige naam voor geld-

---

[1]) Zie de afbeelding van enkele van die met verflijnen versierde Pingsdorfkruiken bij Boeles „Friesland tot de elfde eeuw". Pl. 45, nos. 2 en 3.

[2]) Over de wording en de beteekenis van het Zuiderzeegebied. Gron. November 1945.

Wumkes.nl

stukken „lange rocken", waarmede bedoeld zullen zijn de aldus genaamde Groninger achtstuiverstukken (Verkade pl. 185), waarop een heilige is afgebeeld. Dan volgt een lange reeks kleinere artikels, waarvan reeds enkele vermeld werden. Van Asperen schrijft over de fabriekmatige zuivelbereiding; Plantinga over de tuinbouw; Bolleman over de geschiedenis van de Drachtstervaart; Dijkstra ,de secretaris van „It Fryske Gea", over de landschappelijke schoonheid, o.a. van het aangrenzende prachtige „Princehof".

Hoofdstuk drie is gewijd aan Smallingerlands bevolking, die in het voorafgaande natuurlijk ook reeds op het tooneel verscheen, in min of meer modern costuum, als veehouders, landbouwers en verveners.

De arts Siebinga te Opeinde leidt in met een uiterst belangwekkend overzicht van de voorgeschiedenis van de gemeente, die zich het best laat lezen na de eerste bijdrage van Wiegersma over de geschiedenis der eerst bewoonde zandgronden en de veranderingen van den bodem, gedurende het slot van den laatsten Ystijd, de z.g. periglaciale verschijnselen.

Siebinga brengt voor Friesland, als primeur, een eerste, zij het beknopte, maar wetenschappelijk goed verantwoorde beschrijving van vondsten van de z.g. *Hamburger cultuur*. Op een paar vondsten na, de oudste in N.W. Europa en thans ook reeds bekend van enkele andere vindplaatsen in Z.O. Friesland, die nog gepubliceerd moeten worden. Sedert 1927, toen wij uit Friesland slechts vondsten kenden uit het jongere steenen tijdperk, met zijn hunnebedden, is de kennis van nog oudere tijdperken, als den midden en oud-steentijd, wel met sprongen vooruit gegaan. Nu hooren wij reeds van bewoners uit de laatste fase van den IJstijd, het palaeolithicum of oud-steentijd. Ongeveer 18000 jaren vóór onze jaartelling hielden deze rendierjagers zich o.a. op bij de Blaue Dobbe te Houtigehage, waar Siebinga hunne werktuigen van vuursteen in 1938 ontdekte. Een toendragordel met straal van circa 500 km strekte zich toen uit als voorland van de bij de Elbe tot stand gekomen Skandinavische gletschers, met een honderden meters hoog front.

Ook uit den sedert 8500—8100 vóór Chr. aanvangende midden-steentijd, die hier duurde tot circa 2000 v. C., Siebinga dateert 9000—2500 v. C., leverde Smallingerland belangrijke vondsten. In het bijzonder is te vermelden een station op een zandrug in het z.g. *Zwartveen*, ten Z.O. van de in de 18de eeuw

Wumkes.nl

uitgeveende plas de Leyen. Siebinga leidde hier sedert 1938 een opgraving, die 3000 goed definieerbare werktuigjes van vuursteen opleverde en die hij aanvankelijk rekende tot de boreale Maglemose-cultuur, geheeten naar een vindplaats in een groot veen (Magle-mose), op het Deensche eiland Seeland. In zijn naschrift kwam hij tot de meer juiste vergelijking met de jongere cultuur van Oldesloe in Sleeswijk-Holstein, uit de nog vroege, warme Atlantische klimaatperiode, circa 5000—4000 v. C., waarin trapeesvormige pijlspitsen van vuursteen, als bij de Leyen gevonden, voor het eerst optreden. De toendra-weiden waren destijds reeds vervangen door bosschen, waarin ook de hazelaar welig tierde. Botanisch onderzoek van stuifmeel-korrels door Dr. Florschütz, bevestigde de dateering die de oudheden verschaften. Deze met afbeeldingen van een kleine keuze uit de vondsten toegelichte, duidelijk geformuleerde publicatie is van voorloopigen aard en kennelijk met het oog op de lezers uit Smallingerland, zooveel mogelijk ontdaan van vertoon van geleerdheid en aanhaling van buitenlandsche literatuur. Het bijbehoorende materiaal van hertshoorn, been en hout is helaas in den zandigen bodem totaal vergaan, maar kan nog verscholen liggen in beter conserveerende veenlagen.

Behalve het afgebeelde fraaie mes van vuursteen uit den steen-bronstijd is nog te noemen een gepolijste bijl van geelbruine vuursteen met waaiervormige snede uit de Wilgen bij Drachten, nu in het Fr. Museum. De vorm verraadt invloed van de bronzen bijlen. Aberg kende van deze voor den overgangstijd zoo typische bijlen in 1916 nog geen enkel exemplaar uit Nederland.

In den vroeg historischen tijd tot circa 1200 ná C. zwijgen de *zandgronden* van Smallingerland volkomen en wordt het verhaal van de gebeurtenissen in Friesland vooral overgenomen door het terpengebied, met duizenden vondsten. Alleen de venen van Boornbergum, de Veenhoop en Beets leverden veel scherven van vaatwerk, als inheemsche kogelpotten, Frankisch aardewerk, dat niet nader wordt beschreven en Pingsdorfer aardewerk uit den Rijnstreek, dat ook Frankisch is, maar de jongste groep vormt, waarvan wij reeds melding maakten in verband met inheemsche kogel- of bolpotten uit het Flaitmeer.

Dat de zandgronden in deze periode onbewoond waren is niet aan te nemen, wat Siebinga dan ook niet zegt. Op verschillende plaatsen buiten het terpengebied werden munten uit dien

Wumkes.nl

tijd gevonden en heeft niet van Giffen op een zandrug in het hoogveen van Fochteloo eenige, nog niet gepubliceerde grondplannen van derde eeuwsche hoeven blootgelegd met aardewerk, dat geheel vergelijkbaar is met dat der kleistreken en wijst op uitstraling van de terpencultuur naar de zand- en veenstreken. Dit aardewerk is tentoongesteld in de na de bevrijding opnieuw geordende archaeologische keurverzameling van het Friesch Museum.

De inheemsche bolpotten en het Pingsdorfer vaatwerk in de venen van Boornbergum tot Beets staat op één lijn met de besproken vondsten in het Flaitmeer, te Paterswolde en elders in Drente. Vooral des zomers zullen de bewoners, zoowel van de terpen als van de zandgronden zich in de venen en moerassen gewaagd hebben om turf te halen, te jagen en te visschen. Vooral in den laat-Karolingischen tijd en in de vroege middeleeuwen schijnt dat te zijn geschied. Wellicht ook om de overvolle terpen te ontlasten. Op de zandgronden verging, als van ouds, wat in de terpen en in het veen geconserveerd bleef.

De predikant A. Carsjens te Oudega neemt de fakkel van Siebinga op de juiste plaats over om de historische tijd vanaf de invoering van het Christendom te belichten (blz. 182—266), na eenige inleidende mijmeringen over de duistere heidensche tijd; waarbij de aandacht wordt gevestigd op de folkloristisch interessante „blauwe stien" denkelijk een grenssteen, juist op de grens van de dorpen Oudega en Nijega. En passant merken wij op, dat een opgave van alle dorpen met hunne nog in het midden der 19de eeuw zoo goed bekende grenzen, van belang geweest zou zijn. Of komt dat in het tweede deel?

Uit den tijd vóór de hervorming is gelicht de beschrijving van het belangrijkste cultuurcentrum, het klooster te Smalle-Ee, dat afzonderlijk behandeld is door nu wijlen Prof. Titus Brandsma. De beide afgebeelde, uit de Rijnstreken afkomstige, met geometrisch ornament versierde rood zandsteenen deksels van dito doodkisten uit Oudega zijn niet vóór 1000 gehouwen, maar te stellen in de elfde, eerder nog in de 12de eeuw, waarin de kerk gebouwd werd.

Carsjens heeft als goed waarnemer en echte snuffelaar met liefde alles bij een weten te garen wat er over Smallingerlands geschiedenis gedrukt, geschreven of overgeleverd is en daaruit zijn soms wat fragmentarische geschiedenis opgebouwd. Zulk

Wumkes.nl

een „sneetje" Friesche geschiedenis heeft de verdienste, dat in het lokale profiel allerlei algemeene verschijnselen te voorschijn komen, die tot verder onderzoek opwekken en lacunes in de Friesche geschiedschrijverij doen voelen.

Bladzijde 260 brengt de meergehoorde meening, dat vóór 1600 de meeste grietmannen *gegoede landlieden* waren, ook daarna, toen de oude en rijke adel, dat ambt bekleedde. Geïllustreerd wordt dat met het bekende verhaal van een voorzaat van Jhr. Idzerd Aebinga van Humalda, grietman van Wonseradeel, die onder een koe zat te melken, toen een ambtenaar van hertog Albrecht van Saksen hem bevelen overbracht en ten ten antwoord zou hebben gekregen: „Ik scil de gritenye fen de tulle (melkzitje) ôf regearje".

Bedriegen wij ons, indien wij in deze kostelijke anecdote den stijl van den meesterlijken verteller Dr. J. H. Halbertsma meenen te herkennen? Ook al deelt hij in het 9de deel van dit tijdschrift, bl. 265 mede, dat Francis Lieber in een boek van 1835 „gemelde gevoelens" opteekende. Een werk, dat thans helaas niet geraadpleegd kon worden.

Halbertsma gaat niet verder dan te zeggen, dat de oudste en rijkste Friesche adel zich voorheen niet schaamde hunne eigene landhoeven *te beheeren*. Neem nu eens als andere illustratie het prachtige 16de eeuwsche portret van den voornamen Rienck van Cammingha, in het Friesch Museum, geschilderd door Cronenburg. Ja, op den achtergrond staat een boerderij of schuur, maar daarnaast een statige stins, waarin het heerschap huisde. In de boerderij een deel van het personeel. Zie voorts de vele andere groote stinzen uit de 16de eeuw en de vele portretten hunner bewoners. Dat geeft wel een geheel anderen indruk dan van gegoede landlieden, ook vóór 1600.

Is men nog niet overtuigd, bekijk dan in de pas gerestaureerde kerk van Franeker, de opnieuw keurig gegroepeerde luxieusdeftige, door hunne afmetingen soms imposante grafzerken van de 16de eeuwsche Friesche adel, bewerkt door Vincent Lucas en consorten, die een hoofdstuk van een geschiedenis van de kunst in Friesland zouden kunnen vullen.

Agrarische belangstelling was er zeker bij onze grietmannen en met het beheer van de boerderij bij de stins zullen zij zich zeker bemoeid hebben, maar zelf melken zal wel een hooge uitzondering geweest zijn; behalve in hun jeugd, waarin kinderen gaarne in een stal of bij het landwerk vertoeven, vooral op een dorp.

Wumkes.nl

Het meest geslaagd lijkt de behandeling van den Franschen tijd, die als parallel met den gepasseerden Duitschen tijd, soms zeer actueel aandoet. De onderduikende, Oranjegezinde grietman, als een broedende zwaan verborgen op een eiland, de Mennistepolle. Des avonds verzorgd per roeiboot door een schoolmeester.

En dan de oproep der industrieelen ten gemeentehuize in 1812. Op de lijst werden zij gegroepeerd onder de hoofden: *Mineraal Rijk, Groeiend Rijk* en *Dierenrijk.* Onder de eerste groep vielen de smeden. Onder de tweede de wevers, touwslagers en branders. Onder de derde de leerlooiers, wolkammers en hoedenfabrikanten! Het hoofd van deze bedrijven heette „directeur der vereenigde Rijken". Alles echte „Empire" stijl.

Voor den veldtocht naar Rusland moest de gemeente 30 man leveren, waarvan de knecht van den grietman in Oudega *„Mijnheers Oene"*, na zijn terugkeer smakelijk kon vertellen over zijn strijd met de kozakken.

Het eerste deel eindigt met een lezenswaardige bijdrage van S. J. van der Molen „De Plaknammen" (plaatsnamen), „folklore" door Heslinga en een beschouwing over de volksgezondheid door den inmiddels overleden dokter Bleeker, algemeen gezien en bekend als „de man zonder overjas" [1]).

Eenige eenvoudige kaartjes, zooals Botke die geeft in zijn „Dantumadeel" zouden het volgen der samenstellers bij hunne rondleidingen door de tamelijk uitgestrekte gemeente zeker hebben vergemakkelijkt, althans zoolang het tweede deel ontbreekt, dat kaarten zal brengen. Wij missen ook een inhoudsopgave voor het eerste deel, die op het omslag gedrukt had kunnen worden. Hulde ten slotte aan de drukkerij Laverman voor de zeer verzorgde typographische uitvoering.

---

[1]) Behalve aan de op bl. 304 genoemde personen werd de groote, gouden koepok-inenting medaille, met de buste van Willem I, dm. 4.1 cm, ook nog in 1838 uitgereikt aan dokter G. VAN DER MEER te Drachten. De meer origineele gouden reddingsmedaille ,ontworpen door den medailleur Johan George Holtzhey, is voorts in 1798 toegekend aan den Drachtster chirurgijn J. H. CAMMINGA. Beide medailles werden aan het Friesch Gen. ten geschenke gegeven door Mr. G. van der Meulen te 's-Gravenhage.

Wumkes.nl

De Leppa, een rechtshistorisch-waterstaatkundige bijdrage, door M. P. VAN BUIJTENEN; Dokkum 1944.

In de eerste Vrije Fries, die na de bevrijding het licht ziet, moet kortelings de aandacht worden gevestigd op bovenstaand, in bezettingstijd verschenen, werkje. Hoewel ik aan de totstandkoming ervan niet geheel onschuldig ben, sta ik van de moeizame verzameling der stof en de hoofdopzet dezer publicatie ver genoeg af om aan het werk van mijn provincialen archief-inspectie-ambtenaar eenige waardeerende woorden te mogen wijden.

De auteur verantwoordt zelf zijn werk terecht als het welbewust inslaan van een zijweg bij den inventarisatiearbeid, waarmee hij was belast. Ik geloof, dat deze „afdwaling" ons een belangrijke aanwinst voor de Friesche geschiedschrijving opgeleverd heeft. Niet alleen dat zij de vage begrippen, die totdusverre over „de Leppa' bestonden, aanmerkelijk verhelderd heeft (zij 't, dat nog lang niet alles uit de wordingsgeschiedenis glashelder is geworden: de bronnen laten hier den meest serieuzen onderzoeker nu eenmaal in den steek!), maar over tal van, deels aanverwante, onderwerpen geeft deze studie belangrijk nieuw materiaal. Ik noem: de Leppa als rechtsterritoir (pag. 7 v.v.), de naam „Leppa" (pag. 11), de dateering der „Wilker thes nya londis" (pag. 12 v.v.), die van een tweetal Friesche oorkonden van 1323 (pag. 15 v.v., met een gegronde critiek op den gewezen hoogleeraar van Apeldoorn), de deelsgroepeering van Oostergo in de 13e eeuw (pag. 16 v.v.), het oudste zegel van Oostergo (pag. 21 v.v.).

Na deze belangrijke resultaten, in klein bestek samengedrongen, volgt dan in de volgende hoofdstukken de waterstaatkundige kant van het vraagstuk. Aanleg ,loop en uitbreidingen van den Leppedijk de belangrijkste sluizen in „Oostergoos voornaamste waterkeering", de zijlen rondom Dokkum vóór en na 1477 (het jaar waarin Leeuwarden de zijl bij Irnsum in onderhoud overneemt en indirect invloed gaat oefenen op den gang van zaken in de Leppa) en de organisatie van het bestuur passeeren achtereenvolgens de revue. Aldus is de zeer samengestelde materie in hoofdlijnen ontwikkeld, waarna dan in eenige aanhangsels nader op diverse onderdeelen (de dijksgeschiedenis en die der zijlen) wordt ingegaan. Het werk wordt besloten door een vijftal niet eerder gepubliceerde teksten, waaronder de Leppa Wilkarran (naar het facsimile van den Codex Junius te Oxford).

Het moeilijke onderwerp is door den heer van Buijtenen zoo overzichtelijk mogelijk behandeld, zij 't, dat zijn stijl hier en daar wat zwaar verteerbaar is. Afzonderlijke vermelding verdient de keurige uitgave van de firma Kamminga met zeer goede illustraties, door den heer G. Kingma vervaardigde kaarten (één onder de illustraties, drie — waarvan één groote in driekleurendruk — los bijgevoegd) en een zeer geslaagde teekening van den heer W. H. Keikes naar een variantzegel van Oostergo (op het titelblad en de band). De door het Provinciaal Bestuur en eenige gemeenten verleende subsidies voor de aankleeding mogen goed besteed heeten! HEERMA VAN VOSS

Wumkes.nl